

Katja Jerman

PROMENADA V LJUBLJANI¹

Kaj je promenada?

Joffre Dumazedier je v svoji knjigi *Une civilisation du loisir* podal eno najbolj sprejemljivih definicij prostega časa: »Prosti čas je množica aktivnosti, katerim se lahko posameznik po svoji volji popolnoma preda, pa naj počiva ali se zabava, ali pa povečuje nivo svoje obveščenosti ali svoje izobrazbe, lahko se prostovoljno družbeno angažira, potem ko se osvobodi vseh svojih profesionalnih, družinskih in družbenih obveznosti.« Prosti čas je torej ves tisti čas brez obveznosti, ki nam ostane po tem, ko smo opravili profesionalno delo, hišna opravila in ostale obveznosti ter zadovoljili svoje psiho-fiziološke potrebe.² Tovrstna definicija prostega časa je izrazito individualistična in ne upošteva preživljanja prostega časa v povezavi z drugimi ljudmi, pa naj bo to v družinskem krogu ali pa v različnih klikah, združbah... Eden izmed načinov preživljanja prostega časa je bilo tudi udeleževanje promenade. Promenada, kot bom kasneje podrobno razložila, ni bila samo aktivnost rekreacijskega značaja, temveč predvsem družabnega, za kar so veljala z bontoni določena pravila vedenja in reagiranja.

Jožef Valenčič leta 1899 v priročniku *Vzgoja in omika ali izvir sreče* zapiše, da naj bi bilo

»vsako družabno občenje prostodušno, gladkomično, zanimivo in voljno; vsakdo naj bi se zadovoljno podredil koristnim družabnim zahtevam in v vsaki družbi naj bi vladal duh čednosti, zložnosti, vzajemnega spoštovanja, dobrohotnosti in ljubezni.«³

Priročnik je bil napisan v maniri iztekajočega se 19. stoletja, t.j. stoletja, v katerem, kot piše Gorazd Makarovič v monografiji *Slovenci in čas*, uradno ni bilo več plemstva in meščanstva kot pravno utemeljenih stanov s posebnimi pravicami, ohranila pa se je povezanost njunih življenjskih slogov, ki se je izražala v potencirani želji meščanstva po imenitnosti. »Moč novih bogatašev je bila namreč znana že v zgodnjem 19. stoletju; tedaj so že posnemali plemiško in veliko-meščansko kulturo. Ko so v drugi polovici 19. stoletja prevzeli vodilno družbeno vlogo, so si tudi z oblikami preživljanja prostega časa v družabnem življenju predstavljati svoj družbeni položaj.«⁴ Makarovič nato nadaljuje s primeri, iz katerih je razvidno, da je novomeščanska kultura črpala navdih pri plemiških navadah. Pri tem v nasprotju s prvotno trditvijo, da so bile najpomembnejše športne dejavnosti, izpostavlja pojav obiskovanja gledališč, druženja in pripravljaja-

¹ Prispevek je preurejeno besedilo skupne diplomske naloge na Oddelku za zgodovino in Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo.

² Diplomatska naloga z Oddelka za zgodovino: Janja Papež, *Prosti čas Ljubljancev na prelomu stoletja*, Ljubljana 1997, str. 3.

³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana 1899, str. 93.

⁴ Gorazd Makarovič, *Slovenci in čas*, Ljubljana 1995, str. 245.

nja zabav na domu pa tudi sprehajanje, pri čemer poudarja, da se je sprehajanje po prej zasebnih vrtovih preselilo na mestne ulice in trge. »Podoba družabnega življenja v mestih ob prelomu 19. in 20. stoletja in v obdobju med svetovnimi vojnami razodeva že povsem izoblikovan model preživljanja prostega časa med zgornjimi plastmi mestnega prebivalstva; med industriji, velikimi trgovci, nekaterimi izobraženci, višjimi uradniki in drugimi višjimi nameščenci. Pomembna prvina tega modela je snobistična težnja po ločevanju bogatih od drugih ljudi; sredstvo uresničevanja te težnje sta bila zlasti zahtevna večja denarna zmogljivost in razpolaganje s prostim časom v delovnih dneh. Na promenade, v gledališče, na koncerte, na družabne in formalne obiske, v kavarne in dražje restavracije, na domače in elitne ples, na izlete in drugam so sodile posebne obleke, ki jih je zmogla le bogataška elita; cene udeležbe na nekaterih prireditvah so bile razmeroma zelo visoke. Razpolaganje s prostim časom ob delavnikih je bilo sredstvo segregacije.«⁵ Na tak razvoj je kmalu nato vplivala prva svetovna vojna, ki ni prinesla le drugačnih političnih zemljevidov.

Ravno zato sem predmet zanimanja raziskovala po tem burnem dogodku svetovnega formata. Deloma zato, ker za starejše obdobje nisem imela tako raznolikega gradiva, deloma pa tudi zato, ker predstavljajo pomemben del raziskave podatki, ki sem jih pridobila preko intervjujev z ljudmi, ki so ta čas doživljali. Mestoma sem se oprla tudi na pretekla obdobja, vendar le v tolikšni meri, da sem nakazala razlike ali pa pojasnila izvor spremembe.

Promenado tako razumem kot obliko družjenja, ki je potekala na določenem prostoru, v določenem času, z določenimi pravili, kot obliko navezovanja stikov, kot priložnost za spoznavanje in razkazovanje novitet, kot delovni prostor posameznih poklicev in tudi kot prostor, na katerem so se dogajale anekdote, predvsem pa kot shajališče ljudi različnih socialnih in kulturnih okolij. Predstavljala je obliko komunikacije, ki jo lahko razumemo tudi kot navado, saj je pomenila »bolj ali manj redna človekova vsakdanja opravila, dejanja, ki se ponavljajo enkrat ali večkrat na leto, na določene dneve, ob določenih priložnostih.«⁶

Zgodovinska podlaga

Prvotno je bila navada sprehajanja omejena le znotraj zasebnih vrtov, začetke javnih sprehajalnih prostorov pa so meščani lahko spoznali šele po letu 1789, ko je baron Žiga Zojs za javnost odprl »svoje imenitne vrtove, v katerih so bila domača in eksotična drevesa, drevoredi in vodometi.«⁷

Širjenje navade sprehajanja med Ljubljančani je imelo za posledico, da se je število drevoredov širilo. »Med škofijo in Ljubljano so konec 18. stoletja stale mesnice in sejemske stojnice. Pozneje so sejemski prostor prestavili na današnji Krekov trg. Pod Francozi je škofija postala vladna palača, v njej je stanoval guverner, ki je leta 1812 dal nalog za ureditev nekdanjega tržnega prostora v javni vrt.«⁸ Najprej so zasadili na tem mestu orehov drevored ob Ljubljani, nato so zasadili lipe v večji oddaljenosti od zgradb. »Ta drevored za licejem se je imenoval Šolski drevored, zaradi bližine stolnice tudi Stolni drevored.«⁹ To prvo sprehajališče je dobilo ime »mesto vzdihljajev«, saj so sem hodili zaljubljenici, ki pa seveda niso bili edini obiskovalci drevoredov. Sprehajanje po drevoredu se je zagotovo ohranilo do tridesetih let 20. stoletja, saj ga Josip Suchy v svojem satiričnem opisu *Ljubljanski tipi*, omenja kot priljubljeno sprehajališče profesorjev. Ob regulaciji Ljubljane v tridesetih letih so nato prostor drevoreda namenili drugim dejavnostim, čeprav se ob tem pojavljajo v časopisih razna ugibanja. Tako npr. v *Ilustriranem Slovincu*, ki zapiše: »Danes obdaja leno Ljubljano na obeh straneh visoko betonsko obrežno zidovje, ki že leta in leta kriči po dovršitvi. Čez nekaj desetletij bo pa morda vrela ob teh pragovih najuglednejša ljubljanska promenada.«¹⁰

Prvi poskus, da bi Ljubljana pridobila zelene površine, namenjene uživanju vseh obiskovalcev, je načrt iz leta 1808, po katerem naj bi park nastal predvsem zaradi študirajoče mladine, ki bi tako pridobila prostor za počitek. Francosko štiriletno upravljanje mesta je prineslo nato še en načrt, po katerem naj bi preuredili prostor današnje Celovške ceste in tudi Tivolija. »Ko so leta 1813 odšli še Francozi, se je za pobude zav-

⁵ Prav tam, str. 246.

⁶ Janez Bogataj, *Smo kaj šegavi?, Leto šeg in navad na Slovenskem, Ljubljana 1998, str. 8.*

⁷ Gorazd Makarovič, n. d., str. 238.

⁸ Vlado Valenčič, *Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici 19. stoletja, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 14, št. 3, Ljubljana 1966, str. 150.*

⁹ Prav tam.

¹⁰ *Ilustrirani Slovenec, tedenska priloga Slovenca, 13. 3. 1927, str. 4.*

zel guverner Lattermann¹¹ in s pomočjo meščanov, predvsem trgovskega stanu, zbral sredstva, usmerjena v novo oblikovanje Tivolija.¹² Izdelani so bili številni načrti, vendar do uresničitve ni prišlo. Največ je o propadlih načrtih razmišljal »gostilničar in hotelir Andrej Malič, ki je imel svojo stavbo, pravzaprav hotel tam, kjer je danes Nama. Gostišče je bilo na pol poti iz središča mesta v Tivoli. Želel je, da bi se Ljubljanci manj sprehajali ob Ljubljanci in drugod ter se mimogrede več ustavljali v njegovi gostilni z velikim senčnim vrtom, če bi se napotili v Tivoli. Na lastno pobudo in z lastnimi sredstvi je pomagal zasaditi leta 1816 drevored jagnedi¹³ in akacij od svojega hotela do Tivolskega gradu.¹⁴ Kombinacija in razmerje teh dveh vrst drevja ni dobro uspevala, zato so leta 1822 nasad odstranili in ga nadomestili s kostanji. Tako urejen drevored je dobil ime Lattermannov drevored.¹⁵

Tako je mesto omenjeni prostor opredelilo kot nezazidljivo površino in z njim začelo tudi gospodariti. Prvotnega pravila o nezazidavi parkovnih površin se niso popolnoma držali. »Čez tivolske travnike so leta 1857 speljali progo Južne železnice. Skoro tretjina parka na 'mestni' strani je postala prostor sprememb in kasnejše pozidave, drevesni rondo in sečišče Lattermannovega drevoreda pa je železnica presekala na pol. Veliko ljudi je temu nasprotovalo, obstajali so celo predlogi o drugačni rešitvi, toda zagovorniki proge so se nadvse trudili in z upodobitvami dokazovali, kako koristna in lepa bo podoba, ko bo prek parka vozil čudežni parni dosežek tehnike. Največja slabost proge je bila v tem, da je bila nekoč organska povezava parka z

mestom presekana, da nekoč mirni predel ni bil več varen in da je postal občasno bolj hrupen.«¹⁶ Podobna situacija se je zgodila tudi čez sto let, le da je šlo v novejšem primeru za še bolj opazno prekinitev poti - ceste.

Nekako po letu 1930 se začnejo uresničevati zamisli arhitekta Jožeta Plečnika o preureditvi tivolskih površin. Zamislil si je dva glavna vstopa iz mesta v Tivoli. Ena naj bi vodila od Magistrata preko Ribjega trga, parka Zvezda po današnji Šubičevi cesti do Muzejskega trga in od tod v Tivoli in na Rožnik, druga pa naj bi bila le-tej vzporedna in je bila »določena s tako imenovano glavno ljubljansko promenado; povezovala je grajski hrib prek Magistrata, Plečnikovega Tromostovja, prek Čopove na Cankarjevo cesto in dosegla Lattermannov drevored,«¹⁷ ki ga je Plečnik v ta namen tudi preuredil. Leta 1933 so stare kostanje odstranili, zasadili nove in sprehajališče razširili ter ga okrasili z znamenitimi svetilkami. Ker mlada drevesa niso dajala dovolj sence in ker je bila pot posuta z belim peskom, se je sprehajališča oprijelo ime Sahara. Kljub temu je bilo sprehajališče izredno priljubljeno, predvsem pa je bilo v ponos mnogim, kar dokazuje prispevek Alojzija Potočnika v *Kroniki slovenskih mest* leta 1938, ko zapiše: »Ves park in glavno šetališče, ki ima po sredi stebre iz umetnega kamna s svetilkami, razodevata prizadevanje, da Ljubljana noče zaostajati glede privlačnosti in lepote za bogatejšimi evropskimi mesti.«¹⁸

Kje je potekala?

Sčasoma se je zunanja manifestacija obiskovanja vrtov začela opuščati, saj so meščani družabne momente, kot Damjan Ovsec imenuje promenado, predstavili na trge in ulice. »Leta 1880 je promenada potekala po Glavnem trgu (današnji Mestni trg), skozi Špitalsko ulico (današnja Stritarjeva), mimo gledališča (danes Slovenska filharmonija), skozi Židovsko ulico in čez Hradeškega most (današnji Čevljarški most) zopet nazaj na Glavni trg,«¹⁹ v Tivoliju pa so ljudje bolj iskali sprostitev in svežega zraka.

¹¹ Kristof Lattermann (1753-1835): feldmaršal avstrijske vojske, ki se je med drugimi odlikoval v vojni proti Francozom. Po umiku Francozov iz Ilirskih provinc je baron Lattermann prišel v Ljubljano 13. 10. 1813, čez štiri dni pa je dal razglasiti, da ga pošilja cesar Franc kot civilnega in vojaškega guvernerja dežele z namenom, da jo upravlja do sklenjenega miru. V Ljubljani je ostal do 18. 3. 1815, nato pa nastopil službo v Benetkah.

¹² Franc Vardjan, *Tivolski park od nastanka do danes, v: Tivoli, ljubljanski mestni park*, Ljubljana 1994, str. 21.

¹³ Gre za vrsto topola z vejami, ki rastejo tesno ob deblu navzgor. (Povzeto po SSKJ, Ljubljana 1994, str. 354.)

¹⁴ Franc Vardjan, n. d., str. 22.

¹⁵ Aškerc tudi zapiše: »In cesar niso utegnili izvesti Francozi, ker so se morali prej umakniti iz Ljubljane, to so izvedli kasneje Avstrijci. Idejo in iniciativo za šetališče pa so bili dali Francozi, in zato bi se moralo imenovati pravzaprav francosko ali Blanchardovo šetališče!« Blanchard je bil inženir, ki je izdelal načrte za ureditev parka. (Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 863.)

¹⁶ Franc Vardjan, n. d., str. 24.

¹⁷ Prav tam, str. 36.

¹⁸ Alojzij Potočnik, *Tivolski grad in park v Ljubljani, v: Kronika slovenskih mest V, Ljubljana 1938, str. 232.*

¹⁹ Mojca Ferle, *O družabnem življenju Ljubljancev v obdobju 1848-1918, Homo sum, Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Ljubljana 1997, str. 176.*

LJUBLJANA - Promenada Tivoli.

Promenada v Tivoliju po Plečnikovi preureditvi (vir: fototeka ZAL, enota Ljubljana)

Na začetku 20. stoletja se je pot razširila; promenada se je vila po zgoraj omenjeni poti skozi staro mestno jedro, le da je na prehodu skozi današnje Tromostovje zavila na Prešernovo ulico (danes Čopova), do glavne pošte, nato nadaljevala po Šelemburgovi (Slovenski) do Kazine, skozi park Zvezda in nato skozi Židovsko nazaj proti Starem trgu.

»Mesto samo niti daleč ni bilo tako obsežno kakor danes. Pri tem moramo tudi upoštevati, da je bila leta 1869 cesta Franca Jožefa²⁰ še predmestna. Ob njej sta stali samo dve stavbi. Na vogalu današnje Cankarjeve in Slovenske ceste je bila velika hiša Andreja Maliča, na drugi strani ceste pa je bilo vojaške skladišče – vojaška preskrbovalnica (Verpflegsmagazin).«²¹ Za področje do Tivolija je bila po velikonočnem potresu leta 1895 predvidena sodobna komunalna urejenost, ki pa je v praksi niso takoj uvedli.²²

Pri pregledu *Splošnega naslovnega adresarja Ljubljane in okolice* (*Adressbuch für die Landeshauptstadt Laibach mit ihren Vororten*) iz leta

1898 je moč zaslediti le imena lastnikov stanovanj²³ in naslov Narodnega doma ter izpostave Južne železnice, ne pa tudi trgovin ali obrtnikov. Kot je razvidno iz popisa, je bila zazidana le leva stran ulice, saj so popisane le lihe številke, z izjemo Narodnega doma in čuvajnice na Južni železnici – desna stran je bila namenjena le vojaškemu skladišču. Torej v samem začetku ulica še ni imela tako izrazitega trgovskega in predvsem poslovnega značaja.

Situacija se v prid teh dejavnosti spremeni dokaj hitro. Leta 1931, tokrat že v slovenščini natisnani *Adresar* podrobno navaja vse trgovce in obrtnike na Aleksandrovi cesti ter tudi lastnike hiš, kot je razvidno iz tabele.

²³ Za opis takratnih stanovanjskih razmer naj navedem citat iz zgoraj navedene *Studnove knjige* (str. 85-86): »V letih 1880, 1890 in 1910 je na Cesti Franca Jožefa opaziti izrazito zmanjšanje odstotkov najemnikov. Nanj so prav gotovo vplivala socialna sestava in dokaj visok standard na tej cesti. Za cesto so namreč značilna velika meščanska stanovanja, med katerimi so bila nekatera zelo razkošna in imenitna; lastniki so od najemnikov zahtevali plačevanje visokih letnih najemnin. Zavoljo tega so si jih lahko privoščili le premožnejši sloji meščanov, za katere je bilo značilno, da so si v svojih stanovanjih izoblikovali posebno, navzven zaprto sfero privatnosti, v kateri morebitni podnajemniki po vsej verjetnosti niso bili zaželeni.«

²⁰ Kasnejša Aleksandrova cesta in današnja Cankarjeva.

²¹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995, str. 95.

²² Za podrobnejše podatke glej Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995, str. 54-55.

HIŠNA ŠTEVILKA	LASTNIK
1	Jadranska podunavska banka
2	Ljubljanska kreditna banka
3	Rojina Josip
4	Kambič L. & F. (Viktorija)
5	Paumgartner –Hohenschwangen Alma
6	Dunav, d.d. zavarovalnica
7	Ljubljanska kreditna banka
8	Prva hrvatska štedionica
9	Luckmann Josip
10	Mayer Josip
11	Mayer Emerik
12	Pokojninski zavod za nameščence
14	Trboveljska premogokopna družba
15	Piccoli Lottina
16	Milivojevič Amalija
17	Zescho Marija
18	Poštna hranilnica Kraljevine Jugoslavije
20	Narodni dom
22	Mestni magistrat Ljubljana
26	Direkcija Državne železnice Ljubljana

* Številke 13, 19, 21, 23 in 25 niso navedene.

Pestra ponudba na Aleksandrovi cesti pa ni bila glavni vzrok, da se je promenada po prvi svetovni vojni preselila na Aleksandrovo cesto. Glavni vzrok je bil povečan promet na ulicah.

Konec 19. stoletja, natančneje že 1894, so se začeli pojavljati tako pričakovani načrti o ureditvi tramvajskih prog v Ljubljani. Načrtovanih je bilo dvanajst prog in ena izmed njih (številka 10) naj bi povezovala Colliseum na današnji Gosposvet-ski cesti in Tobačno tovarno. Proga naj bi potekala ob progi Južne železnice in pri tem še enkrat presekala Lattermannov drevored. Proga številka 10 s postajami Colliseum-Narodni dom-Regierungs Gebäude-Römer Strasse-Tabak Fabrik-Magazin der K.K. Tabakfabrik se je po predlogu na občinski seji 29. 11. –13. 12. 1897 umaknila v ozadje in na kasnejših načrtih ni več omenjena.²⁴

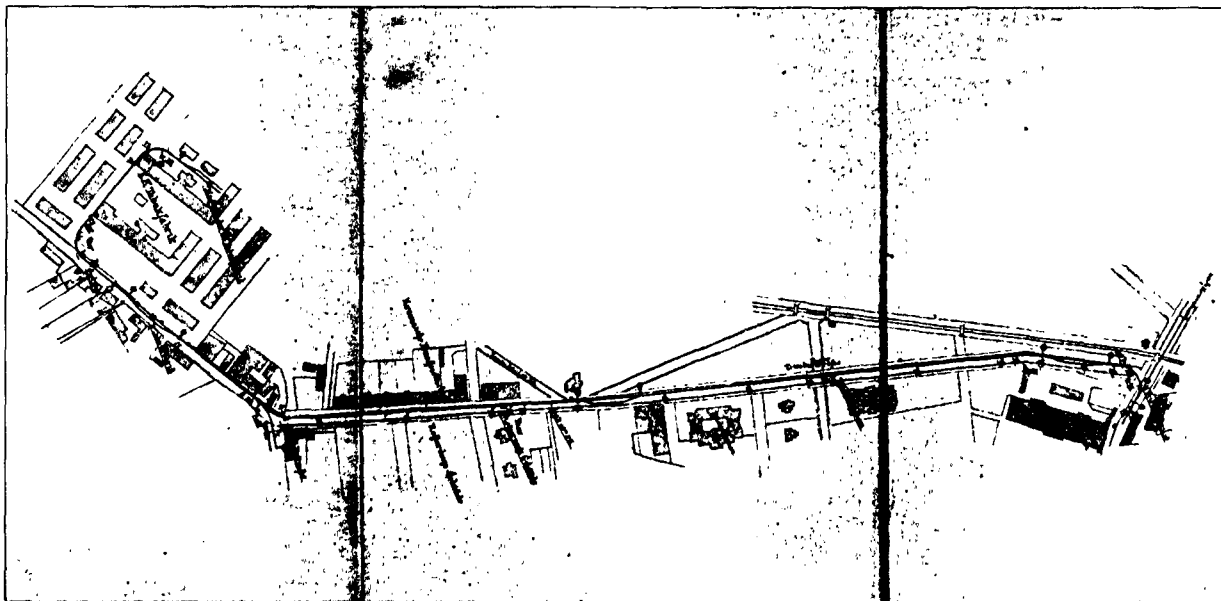
Ljudje so morali pri svojem gibanju po cesti upoštevati pravila cestne železnice in ceste, ki

Prepis vseh dejavnosti na Aleksandrovi cesti

HIŠNA ŠTEVILKA	TRGOVCI IN OBRTNIKI
1	»PEKO«
3	DEČJA OPREMA ZA NOVOROJENČKE »KETTE«
12	DELIKATESNE TRGOVINE »JANEŠ VJEKOSLAVA«
3	DEŽNIKI »KETTE«
1	DEŽNIKI »MAGDIČ«
10	ORGERIJA »SALUS, d.d.«
7	OVOKOLESA IN POTREBŠČINE »Engl. A, sin«
5	FILMI IZOELOVANJE »BEŠTER VELIČAN«
5	FOTOGRAFI »BEŠTER VELIČAN«
3	FOTOGRAFI »POGAČNIK IVAN«
LATTER-MANOV DREVORED	FOTOGRAFI »GAJŠEK ANA«
7	GRAMOFONI, MEHANIČNE OELAVNICE, GRAMOFONSKE PLOŠČE IN POTREBŠČINE, »Engl. A, sin«
2/1	INFORMACIJSKE PISARNE »ALOMA COMPANY, dr. z.o.z.«
10	KEMIČNO-TEHNIČNI IZDELKI »TRGOVINA SALUS, d.d.«
1	KINEMATOGRAFI »IDEAL«
12	IZDELOVANJE, KONFEKCIJA »MAČEK«
5	IZDELOVANJE, KONFEKCIJA »ROJINA«
3	KONFEKCIJA, MANUFAKTURA, KLOBUKI, PERILO IN POMODNO BLAGO »KETTE«
1	KONFEKCIJA, MANUFAKTURA, KLOBUKI, PERILO IN POMODNO BLAGO »MAGDIČ«
12	KROJAŠTVO ZA GOSPODE »ELEGANCE«
8	TRGOVINA »REKORD«
1	MODNO BLAGO »MAGDIČ«
7	OTROŠKI VOZIČKI »Engl. A, sin«
9	PAPIR, VELETRGOVINE »KASTELIC & DRUG«
3	PERILO, IZDELOVANJE »ROJINA«
5	RADIO-APARATI IN POTREBŠČINE, TRGOVINE, DELAVNICA »POLJŠAK TONE«
2	REKLAMNA PODJETJA »ALOMA COMPANY, dr. z.o.z.«
7	ŠIVALNI STROJI IN POTREBŠČINE, TRGOVINA »Engl. A, sin«
12	TOČILNICE »JANEŠ VJEKOSLAVA«
GLAVNI DREVOREO	TRAFIKA »DOLAR ANA«
10	VELETRGOVINA »SALUS, d.d.«
5	ZOBOTEHNIKA »ŠRAMEL MAKŠ«

so bile prej varne za sprehajajoče občinstvo, so postale nevarne. Zato se je promenada preselila na moderno urejeno cesto nasproti glavne pošte, na Aleksandrovo cesto, vendar se je kot promenadna cesta še vedno štela Šelemburgova.

²⁴ ZAL, enota Ljubljana, Reg ECŽ, t.e. 2, a.e. 2, 24.

Detaljni načrt proge, ki naj bi potekala čez Tivoli. (vir: ZAL, enota Ljubljana, ECŽ, l. e. 2, a. e. 24.)

Do tridesetih let je bilo aktualno sprehajanje po Šelemburgovi cesti²⁵ do parka Zvezde, vendar le do maja leta 1931, ko je tod stekla nova tramvajska proga proti Viču. Šelemburgova cesta je bila takrat zelo ozka, zato je tu potekala le enotirna tramvajska proga, ki se je kasneje s krenico pri parku Zvezda razširila v dvotirno. Iz navedenih razlogov je torej razumljivo, da je se je lokacija promenade spremenila.

Ljudje so največkrat svoje sprehajanje začeli pri pošti, se nato sprehodili do takratne Bleiweisove ceste (današnja Prešernova), kjer so lahko po želji prečkali železniško progo in se odpravili še v Tivoli, ali pa so pri zapornicah obrnili nazaj na Aleksandrovo cesto.

Pri tem naj omenim, da je večina informatorjev Aleksandrovo cesto do prehoda čez železnico imenovalo kot promenadno, predel za tiri pa se je imenoval že Tivoli. V vsakdanji govorici prostora niso tako natančno opredeljevali, govorili so pač, da so obiskali promenado, pa naj so se sprehajali le po cesti ali pa zavili tudi v Tivoli.

²⁵ Jostip Suchy nam svojem satiričnim opisu poda sliko takratne sprehajalne poti glede na urejenost ceste in sicer zapiše: »Šelemburgova ulica se vsako leto asfaltira in vedno je polna lukenj. Čudno. Trotoare so pred dvema letoma popravili in danes moraš v deževnem vremenu skakati preko luž ali pa iti po sredini ceste. Mrtvilo ljubljansko!« (Jostip Suchy, *Ljubljanski tipti, Satiričnopsihološki obrazi, Ljubljana 1924*, str. 86.) Glede na pripovedovanje je bila Šelemburgova cesta tako slabo tlakovana, da so se mestoma še v štirideseta leta ohranile lesene kocke, s katerimi so takrat tlakovali ceste.

Kdaj je potekala promenada?

Promenada, to »ljubko spogledovanje«, kot jo je ena izmed informatork opisala, se je tesno prilagajala delovnem urniku.

Za obdobje na prelomu stoletja je bilo značilno, da je promenada potekala vsak dan »dopoldne od desetih do pol enih, ko so prominirale predvsem dame, ker so imele čas«²⁶, pri tem moramo upoštevati, da v tem času ženske praviloma niso bile zaposlene, temveč so ostajale doma.

Za časa prve svetovne vojne in po njej je bila najbolj znana in obiskana vsakodnevna popoldanska promenada. Le-ta je potekala po opravljenih šolskih obveznostih dijakov in študentov, in sicer od štirih popoldne do zgodnjih večernih ur, nekje do sedme ure, kar pa je ustrezalo tudi zaposlenim, ki so po opravljenem delavniku, ki je trajal od osmih do dvanajstih in se je nato po dveurnem premoru nadaljeval do šestih popoldne, pozni popoldanski čas lahko še izkoristili za sprehode. Po pripovedovanju informatorjev so zaposleni vsakodnevno promenado izkoristili bolj za rekreacijo, kar je bilo opazno predvsem pri izbiri obleke. Velikokrat pa so s seboj vzeli tudi svoje pasje prijatelje, ki so se na poti do Tivolija sprehodili.

²⁶ Damjan Ovsec, *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne, Ljubljana 1979*, str. 101.

Drugače pa je bilo ob nedeljah. »Ob nedeljah med 11. in 12. uro se vidi, koliko elegantnega in lepega, veselega in zabavnega ženstva premore Ljubljana. Zlasti se vidi pred različnimi cerkvami. Seveda hodi le malo tega ženstva iz pobožnosti v cerkev. Resnično pobožno ženstvo opravi že zgodaj zjutraj svoje verske dolžnosti, tiste, ki hodijo dopoldne v cerkev, store to le, ker zahteva provincijalni bonton, da gredo dame ob nedeljah k maši. Moški gredo ob 11. dopoldne na čašo piva, ženske na čašo pobožnosti – ob polu 12. se potem dobe na promenadi.«²⁷ Promenada se je nato sklenila okoli ene ure, ko je večina sprehajalcev odšla na kosilo.

Večina ljudi se je udeležila promenade po nedeljski dopoldanski maši. Pri tem moramo upoštevati, da so bile nedeljske maše na vseh gimnazijah obvezne in so »veroučitelji v šolske dnevniške vpisovali neopravičene ure pri nedeljski službi božji.«²⁸

Vsakdanja promenada, ki so jo večidel uprizarjali dijaki in študentje²⁹, se je zato razmahnila v času, ko so se le-ti v Ljubljani tudi zadrževali. Informatorji so omenjali, da je bila promenada najbolj živahna takrat, ko jo je zasedla študirajoča mladina, torej od septembra do velikih počitnic ob koncu junija. Vsakotedenski članki v *Ponedeljskem jutru* so to nihanje števila sprehajalcev sicer opazili, vendar pa vzrokov zanje niso ugotavljali, temveč le zabeležili.

Prav tako je bilo iz člankov zgoraj omenjene izdaje *Jutra* med leti 1927 do 1945 tudi opaziti,

da je promenada potekala skozi vse letne čase, vendar v različnem obsegu. Pozimi je bila promenada prav tako obiskana kot druge letne čase, kar je razvidno tudi iz tega, da je veliko promenadnih fotografij nastalo v tem obdobju. Promenado je okrnilo le močno deževje, mraz ali pa gosta megla. V potrditev naj navedem citat iz leta 1928, ki pravi: »Današnja nedelja je radi slabega malone trajno deževnega vremena nudila pravo sliko pozno jesenske nedelje. Dopoldanska promenada na Aleksandrovi cesti in v Šešemburgovi ulici je bila še dokaj živahna, toda ko so pričele padati prve gostejše deževne kaplje, so ulice osamele.«³⁰

Ko so se konec junija začele velike počitnice, se je veliko študentov vrnilo na svoje domove zunaj Ljubljane. Poleg tega pa so Ljubljančani poletne nedelje raje preživljali ob tekočih vodah, kjer je bila priložnost tudi za plavanje. *Ponedeljsko jutro* tako zapiše: »Začel se je veliki dopoldanski naval na kopališče. Ljubljana je bila čez dan kakor izumrla, bolj razigrano in veselo je bilo edino v tivolskem Pratru, kjer so se gugali in prešerno zabavali vojaki in vesele Micike. Ljubljana živi popolnoma v znamenju kopanja. Znanci in neznanci, moški ali ženske se srečavamo očrneli od solnca in čistega zraka in dnevni pogovor doma in na ulici se suče le okrog tega, kje, kdaj in kako skočimo zopet v vodo.«³¹

Vedno pogostejši so postajali tudi izleti na sosednje hribe in obiskovanje turistično zanimivih krajev. Ljudje so za pot iz Ljubljane lahko izbrali avtobus, ki je imel postajo pri gostilni Figovec ali pa so vstopili na Marijinem trgu (danes Prešernov). Druga možnost je bilo potovanje z vlakom z glavnega kolodvora; to je nudilo, če podrobno pregledamo vozni red vlakov, dokaj raznovrstne možnosti za obiskovanje ljubljanske okolice.

Obiskovanje gorenjskih predelov je bilo sploh priljubljeno v zimskem času, v času smučarije. Tudi na račun smučanja je promenada izgubljala udeležence; če je bilo slabo vreme pa so se vsi povrnili na ljubljanske ulice.³²

²⁷ Listek, Na promenadi, Slovenski narod, 25. 5. 1906, št. 119, str. 1.

²⁸ ZAL, enota Ljubljana, t.e. Gimnazija Ljubljana Bežigrad, a. e. 628 (Disciplinske zadeve), mapa 81. Po pripovedi informatorjev je imela III. državna gimnazija (današnja Gimnazija Bežigrad) nedeljsko mašo v Križevniški cerkvi, Zasebna uršulinska realna gimnazija na današnji Šubičevi cesti pa v cerkvi Marijinega vnebovzetja pri frančiškanih.

²⁹ Po zavrnilu večine informatorjev je bila glavnina populacije na promenadi iz dijaških in študentskih vrst. Ljubljana kot pomembno izobraževalno središče za dijake in edino za študente je pritegnila veliko število študirajoče mladine. Jutro za leto 1931 poroča, da je »v Ljubljani v vseh državnih zavodih 2512 dijakov in 852 dijakinj, na dveh zasebnih zavodih 787 dijakinj, in sicer v Mestnem liceju 634, na Realni gimnaziji pri uršulinkah pa 153.« Skupno število je bilo torej 4151 dijakov. Leta 1941, ko se je vojna že začela, pa naj bi se samo v prvo leto gimnazije vpisalo 1352 dijakov. Statistični podatki, povzeti po Krajevem leksikonu dravske banovine pokažejo, da je imela Univerza v zimskem semestru leta 1935/36 1783 slušateljev (1776 rednih in 7 izrednih). (Povzeto po zborniku Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes, Ljubljana 1998, str. 60.)

³⁰ Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 2, št. 38, 17. 9. 1928, str. 3.

³¹ Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 3, št. 30, 29. 7. 1929, str. 3.

³² »Vse vremenske napovedi so se glasile: jug, smuka neugodna, sneg kopni. Zato je razumljivo, da je večina smučarjev ostala doma. Zato je bilo v Ljubljani živalineje kakor ob drugih nedeljah. To se je poznalo že na dopoldanski promenadi, še bolj pa popoldne. Precejšen je bil obisk nogometne tekme na igrišču Prtomorja.« (Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 7, št. 6, 6. 2. 1933, str. 3.)

Pogled na promenadno cesto.
(vir: fototeka ZAL, enota Ljubljana)

Mila Kačičeva je v dokumentarni oddaji *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj* scenarišta in režiserja Amirja Muratovića povedala: »Tudi vse fuzbal tekme so se končale na promenadi. Primorje in Ilirija, dva grozna nasprotnika. Primorje je imelo za Bežigradom svoje igrišče. Po tekmi se je vsula vsa publika dol (na promenado).« Nogometne tekme so se glede na športne novice v časopisu *Ponedeljsko jutro* začenjale ob deseti uri. Športi navdušenci so se večkrat odločali za obiskovanje tekme in zaradi tega na promenado niso utegnili priti.

Ko govorimo o bolj opaznih usihanjih sprehajalcev na promenadi, pa ne moremo mimo dogodka, ki je pritegnil veliko število ljudi. Šlo je za vsakoletni Veleseljem v Tivoliju, kjer so se predstavljala vsa podjetja ter njihove dejavnosti, poleg tega je dogodek spremljalo veliko izobraževalnih, turističnih in kulturnih prireditev. Takrat je ljubljanska promenada zamrla, saj se je zanimanje preneslo v Tivoli.³³

Podobno se je zgodilo v božičnem času, saj je bilo »zaradi božičnih počitnic v Ljubljani mrtvo, študentska mladež je na počitnicah. Ni opazati tistega živahnega vrvenja po ulicah, celo promenada je bila danes nekam lenobna, brez običajne živahnosti, ki je sicer lastna mladi generaciji na Aleksandrovi cesti in v Prešernovi ulici.«³⁴

Kdo je hodil na promenado?

Poudarila sem že, da je potrebno razlikovati med vsakodnevno popoldansko in nedeljsko promenado. Glavni faktor za razločevanje je predvsem različna struktura sprehajalcev. Pri tem moramo upoštevati, da so se popoldanske promenade udeleževali predvsem dijaki in študentje, nedeljska pa je bila bolj slovesna in naj bi po pripovedovanju privabila na ulice tudi tiste ljudi, ki se vsakodnevne promenade niso udeleževali.

Udeleženci vsakodnevne promenade

Vsakodnevna popoldanska promenada je bila priljubljeno shajališče študentov in dijakov. Predvsem je šlo za tiste, ki so bili iz Ljubljane ali pa so v Ljubljani živeli. Pri tem moramo upoštevati, da so bili predeli kot npr. Bežigrad že predmestni. Ti študentje in dijaki so se po končanem pouku ali predavanjih vračali domov in se popoldne niso vračali nazaj v mesto.

»Se dobimo na promenadi ob šestih!« je bil pogost dogovor gimnazijcev, kot so mi povedali informatorji. In sicer zato, ker so se predvsem pred maturo radi srečevali z gimnazijci drugih šol in si na promenadi izmenjevali matematične naloge. Promenada torej ni bila samo prostor, kjer je bilo najpomembnejše »videti in na ogled se postaviti«³⁵, temveč predvsem prostor srečevanja in izmenjavanja informacij, naj je šlo za šolske zadeve ali pa popolnoma druge pogovore. Na promenadi so se tudi dogovarjali in delali načrte o tem, katero kino ali pa operno predstavo bodo obiskali, kam se bodo odpravili na izlet s kolesi ipd.

³³ Podrobnejše dogajanje na Veleselju je moč videti na filmskem posnetku *Božidarja Jakca, ki ga hrani Arhiv Slovenije pod preprostim in jasnim naslovom Veleseljem*.

³⁴ Ponedeljek, *Ponedeljsko jutro*, leto 2, št. 53, 31. 12. 1928, str. 3.

³⁵ Diplomatska naloga z Oddelka za zgodovino: Mojca Šorn, *Način preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane od druge polovice 19. stoletja do tridesetih let 20. stoletja, Ljubljana 1996*, str. 3.

Na promenadi so se po pripovedovanju »dela- le tudi ljubezni«. Bila je to priložnost, kjer so se mladi lahko med sabo spoznali in ugotovili, kdo med njimi je še prost. Jože Debevec se v svojem delu *Vzori in boji* iz tega ogledovanja tudi norčuje in pravi: »Meni se grozno smešno zdi tisto 'stopicanje' za gospicami in zijanje vanje. Ti ne veš, kakšno življenje je tu v Ljubljani zvečer! Po Glavnem trgu zlasti in po ulicah notranjega mesta se izprehajajo dijaki... Realci in gimnazijci pa 'škilijo' v gospodične, ki menda 'slučajno' hodi- jo mimo njih.«³⁶ Nekateri so promenado izkori- stili kot mesto srečevanj ali »randevújev«, saj sta pogosta gneča in naključno srečevanje ljudi da- la priložnost, da sta se zaljubljenca skupaj spre- hajala, ostali pa niso vedeli, ali sta par ali pa sa- mo slučajno v družbi. Pogosto so zaljubljeneci promenadno pot razširili še globoko v Tivoli ali pa na Rožnik.

Nekoč zelo pomembna delitev dijakov je bila na gimnazijce in tiste, ki so obiskovali realko. Razlikovali so se po programu izobraževanja in tudi po ritualih ob zaključku šolanja. Nasploh pa je med njimi vedno vladalo nekakšno tekmo- vanje, ki je včasih pripeljalo celo do fizičnih obra- čunov. Take dvoboje so največkrat uprizarjali na Ljubljanskem gradu, medtem ko na promenadi obračunov med gimnazijci in »realfuksarji«, kot se je poimenoval eden izmed informatorjev, ki je obiskoval realko, ni bilo. Prav tako se na pro- menadi ni že na oko ločilo, iz katere šole posa- meznik prihaja. Napisano pravilo je bilo, da so se dijaki istega razreda ali pa šole pogosteje družili, kar je veljalo tudi za študente z istih fa- kultet. Edino septembra se je pokazala manjša razlika med obiskovalci promenade. Ko se je za- čela šola, so v Ljubljano in s tem tudi na prome- nado prišli novi obrazi. Sprva se je po pripove- dovanju informatorjev kazalo, kdo je novinec, vendar so le-ti kmalu prevzeli načine vedenja, ta- ko da čez nekaj mesecev to ni bilo več opazno.

Popoldanska promenada je bila tudi prostor, kjer so sprehajalci lahko srečevali tiste ljudi, ki so si po delovnem dnevu privoščili sprehod. Po pripovedovanju je pri tem šlo predvsem za raz- lične državne uslužbence, ki so se po zaključ- nem delu želeli sprostiti. Pa tudi med njimi je obstajala razlika; nekateri so se promenade ude- leževali vsak dan, drugim pa to ni prešlo v nava-

do in so se je le redko udeležili ali pa so se ude- leževali le nedeljske.³⁷

Udeleženci nedeljske promenade

Za nedelje je bilo značilno, da se je, kot sem že omenila v prejšnjem poglavju, promenada zače- la v dopoldanskih urah. Eden izmed glavnih raz- likovalnih elementov je bila tudi struktura obi- skovalcev. Če je bila za vsakodnevno promena- do značilna mlajša populacija, le-ta na nedeljski promenadi ni bila vodilna. Žarko Petan v že omenjenem dokumentarnem filmu *Od Kneip- pa do kofeta s smetanco in nazaj* pove, da so bili običajno na promenadi Neljubljančani, »izjemo- ma ob sobotah in nedeljah pa so Ljubljančani prevzeli promenado.«

Družine

Pripovedovalci so kot obiskovalce nedeljske promenade navajali tudi študente, vendar so pri tem poudarjali, da so na nedeljsko promenado prihajale v večjem številu družine z otroki. *Slo- venski narod* sprehajalce opazi takole:

»Moč pomladi – kako je pač nepreračunljiva. Razgrela je celo tiste častivredne gospodinje in matere, ki nastopajo kot svetiljke kreposti, da so pozabile na svojo običajno resnobo in strogost, pozabile na sitnost soprogov, na skrbi, ki jih imajo s posli, ter se smejale, veselo smejale ka- kor v davno preteklih dnevih mladosti. Da, tudi te častivredne gospodinje in matere niso vedno samo mislile na slavnostna ribanja podov, na mobiliziranje poslov, na svečano snemanje in natikanje preprog, na draginjo na trgu in na kr- panje perila – toda življenje jih je predrugalo. Samo na promenadi, samo spomladi, v maju, se zgodi, da se požive in da postanejo vesele, do- kler ne zvoni poldne. Mladi svet pa je na prome- nadi morda še srečnejši, kakor na plesu. Kako veselje je bilo gledati včeraj mlade gospe in te cvetoče, ljubke punice. Kako je to drožljalo in se smejalo in se šopirilo. Sama mladostna prešer- nost in brezkrbnost.«³⁸

Nedeljska promenada je torej velikokrat pote- kala pod budnim očesom matere, kar nam do- kazujejo nekatere promenadne fotografije, na- stale ravno ob sprehajanju hčerk z mamami. Pre- gledano fotografsko gradivo pa dokazuje, da je

³⁶ Jože Debevec, *Vzori in boji*, Ljubljana 1918, str. 206.

³⁷ To trditev postavljam na podlagi *tutervutjev*, v katerih so informatorji primerjali ljudi, ki so prihajali na vsakodnevno promenado. Vsakodnevni sprehajal- cem je bilo skupno, da so bili v državnih službah.

³⁸ *Listek*, Na promenadi, *Slovenski narod*, 25. 5. 1906, str. 1.

bilo pogosto sprehajanje tudi moških dvojic, vendar je redkeje odrasle sinove spremljal oče ali kateri od starejših članov družine.

Informatorji so vedeli povedati tudi, da so včasih na promenado prišle cele družine z otroki, predvsem z manjšimi, ki so promenado opazovali iz otroških vozičkov.³⁹ Ob tej priložnosti so se družine najlepše oblekle, kajti veljalo je pravilo, da se s svojim obhodom po promeniadi predstavijo drugim ljudem. Navadno se je za družine obisk promenade končal v kateri izmed kavarn, nekatere bolj svobodomiselnih mame pa se promenade niso direktno udeležile, temveč so svoje odrasle otroke opazovale iz bližnje kavarne.

Otroci

Ko so bili otroci stari okoli petnajst let, so se lahko udeležili promenade tudi sami, brez nadzorstva staršev. Najbolj pogosta družba je bila skupina prijateljev ali pa starejših bratov, sester ter ostalih sorodnikov. Informatorji so tudi poudarili, da starši obiskovanju promenade niso nasprotovali, saj so bili otroci takrat vsem na očeh in bi starši za neprimerno vedenje seveda takoj izvedeli.

Okoliški prebivalci

Za prebivalce ljubljanskega predmestja je bilo udeleževanje na nedeljski promeni prav posebna izkušnja. Le-ti so navadno na promenado pripešali ali pa se pripeljali s tramvajem. Zanje je bilo značilno, da Aleksandrove ceste niso obiskovali vsako nedeljo in je bil zato za nekatere to prav slovesen dogodek. Za to priložnost so se prav skrbno in čim lepše oblekli, tako da po obleki večinoma ni bilo moč razločiti, kdo je iz mesta in kdo s podeželja. Za obiskovalce iz predmestja je bilo bolj značilno, da so se gibali v krogu svojih znancev. Običajno so se prav tako sprehajali do približno dvanajstih, potem pa so se odpravili na svoje domove. Družbe so se med seboj pomešale le v primeru, če so se posamezniki iz skupin med seboj poznali in so predstavili še druge. Glavno vodilo je bilo navezovanje novih stikov, ki so se včasih sklenili z dolgoletnimi prijateljstvi in tudi s porokami.

³⁹ *Ponedeljsko jutro tudi zapiše: »V Tivoliju se je tekom dopoldneva gnetlo ljudi, da je bilo joj. Prevladovala so seveda mlade mamice s svojimi vozički in malimi ljubljanci v njih.« (Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 2, št. 43, 20. 10. 1928, str. 3.)*

*Bežigrajčanke na promeni leta 1938.
(vir: fototeka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo)*

Redki so bili tudi primeri, ko so se ljudje iz okoliških krajev z vlakom pripeljali na glavni kolodvor, pot nadaljevali s tramvajem, se zbrali v eni izmed gostiln, kaj popili in se nato odpravili na promenado.

V nedeljo zaposleni

Nedelja je bila večini prebivalstva dan za počitek, vendar so obstajale tudi izjeme. O poklicih na prostoru promenade same bom bolj podrobno pisala v za to posebno namenjenem poglavju. Razen za te in take so nedelje veljale za delovni dan predvsem za vajence, ki so se pri različnih mojstrih učili obrti. Le-ti so morali navadno ob nedeljah pospraviti delavnico, očistiti in pripraviti orodje ter pripraviti vse potrebne surovine za prihodnji delovni teden. Vajenci so tako svojo nedeljsko službo nastopili zjutraj po maši ob devetih, ključne delavnice pa so morali oddati do pol dvanajstih. Šele nato so lahko šli na promenado. Pri pospravljanju so pazili, da se niso umazali, saj so z isto obleko potem prišli na Aleksandrovo cesto.

Milan Valant o pomočniku v trgovini z živili zapiše: »Ker je bila zanj še nedelja do 9 ure delavnik, se je šele po tej uri pripravil za njeno 'praznovanje' na sprehajališču, gostilni ali kje drugje.«⁴⁰ Verjetno je bilo delo trgovskega pomočnika v nedeljo bolj orientirano na delo v skladišču, saj trgovine ob nedeljah niso bile odprte, izjema so bili le decembri, kjer so trgovci poskušali že od praznika sv. Miklavža dalje vplivati na večjo prodajo med drugim tudi s tem, da so trgovine odprli tudi v nedeljo.

Opaznejše osebe na promenadi

Za vojake, oficirje in nekatere lovce je bilo značilno, da so prihajali na promenado v uniformah. Bolj kot lovci⁴¹ so bili opazni oficirji, saj so tudi, ko so bili na dopustu, vedno nosili s seboj orožje. Informatorji trdijo, da vojaki na promenadi niso toliko izstopali, pozornost je zbujala le sablja, ki jo je moral nositi vsak oficir Kraljevine Jugoslavije in je bila bolj okrasnega pomena.

Eden izmed informatorjev je poudaril, da je bila vrednost promenade v spoznavanju ljudi, tudi pomembnejših. Ljudje so na promenadah imeli priložnost, da so videvali posameznike, ki so bili bolj opazni v slovenskem kulturnem življenju.

Eden izmed najpomembnejših virov, poleg ustnih, je prav gotovo delo Josipa Vidmarja *Obrazi*. Gre za delo, ki nam po posameznih poglavjih osvetljuje pisateljevo srečevanje z različnimi pomembnejšimi Slovenci; veliko izmed teh srečanj je bilo tudi na promenadi. Tako lahko beremo: »Kakor vsa tedanja dijaška mladež sem v tistih letih pogosto srečeval na tivolskih sprehodih bradatega in temnega Antona Aškerca, ki se je sprehajal zmeraj sam in, kakor se nam je zdelo, mračen, odljuden in bogvedi v kaj neveselega zamišljen.«⁴² Aškerc je torej bil obiskovalec promenade, kar nam potrjuje tudi njegov satiričen spis o ženskem kolesarjenju, v katerem pravi, da sta se z neko gospodično na promenadi pogovarjala o tej takrat moralno zelo oporečni temi.⁴³

Za promenado sicer ni bilo značilno, da bi potekali različni agitacijski govori, vendar pa so bili tudi politiki opaznejši del promenadnikov, saj Jakob Alešovec v romanu *Ljubljanski misteriji* zapiše, da je na promenadi srečal »dva besna politika, ki si zaradi različnega razmišljanja po večkrat na dan napovesta vojno in prav tolikokrat spet skleneta mir.«⁴⁴

Na nedeljskih promenadah so bili opaženi poleg že omenjenega Antona Aškerca tudi drugi literati. Ivan Cankar piše v *Beli krizantemi*, da se s prijateljem sprehajata po Lattermannovem drevoredu in razpravljata o recenzentih.⁴⁵

Izidor Cankar v delu *Spoti* piše o Ljubljani, kot se je spominja na svoji poti v Benetke, in zapiše: »Ljubil sem njene semanje dneve, smrad usnja na Vodnikovem trgu, kruljenje pitanih svinj na Poljanski cesti, težke konje in kratkoroge, širokonoge krave, ki so nam smetile ceste. Njeno ambicioznost, uvele cvetlice na balkonih, počasni tramvaj, promenadne koncerte in velike koncerte, pritisk okolice in dežele na blagajno, reklamo in vence in vso to srečno nevednost; njeno posvaljkano elegantnost, prostaško kričanje na promenadi in v gostilni; nesramnost njenih parfumov in njene dandyje.«⁴⁶ Tako slikovit opis je mogoč le z neposredno udeležbo na kraju samem, torej se je Izidor Cankar zelo verjetno promenade tudi udeleževal.

V Medani rojeni pesnik Alojz Gradnik je nekaj časa bival v Ljubljani. Takrat se je seznanil z Josipom Vidmarjem, ki je njuno srečevanje opisal takole: »Alojz Gradnik je med pesniki posebno visoko spoštoval in resnično ljubil Prešerna, o katerem mi je nekoč na sedanji Cankarjevi, ki je bila zelo obljudena, govoril tako navdušeno in s svojim hreščečim glasom tako glasno, da so se ljudje ozirali, očitno prepričani, da bo prišlo med nama do bogvedi česa. Ko je naposled to opazil, se mi je v rahli zadregi nasmehnil, me prijel pod roko in pričel govoriti mirneje.«⁴⁷

Vidmar med drugim omenja v zvezi s promenado tudi književnika Antona Podbevška, Cirila Kosmača, Otona Župančiča in Pavla Golio. Golie se Vidmar spominja predvsem s promenade, saj zapiše: »Na eni ali drugi klopi smo v tivolskem drevoredu zadnje tedne pred vojno pogosto videli mladega, stasitega pesnika, čigar vedenje je bilo za tiste čase dokaj nenavadno. O njem

⁴⁰ Milan Valant, *Ljubljancani 19. stoletja*, Ljubljana 1985, str. 8.

⁴¹ Za lovce še niso bile značilne uniforme, saj niso bili povezani v enotno organizacijo in so celo na srečanja prihajali v običajnih oblekah. (Za podatek se zahvaljujem dr. Janezu Bogataju.)

⁴² Josip Vidmar, *Obrazi*, Ljubljana 1985, str. 42.

⁴³ Povzeto po Antonu Aškercu, *Ali naj dame kolesarijo?*, Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 56-60.

⁴⁴ Jakob Alešovec, *Ljubljanski misteriji*, roman, družinske večernice, 46. zvezek, Celovec 1991, str. 26.

⁴⁵ Glej Ivan Cankar, *Bela krizantema*, Ljubljana 1966, str. 112.

⁴⁶ Izidor Cankar, *Spoti*, Ljubljana 1969, str. 24.

⁴⁷ Vidmar, Josip, *Obrazi*, Ljubljana 1985, str. 387.

smo kmalu zvedeli, da je pesnik Pavel Golia. Kombinacija pesništva in oficirskega poklica nam je bila izredno zanimiva in dražljiva, kajti o pesniku in oficirju Rudolfu Maistru smo tedaj le malo vedeli, Golio pa smo si lahko ogledovali sleherni dan. Posedal je večidel sam, nekako tuj promenadnemu vrvežu, v katerem je bilo zlasti v prvih dneh vojne precej žensk ljubljanskega nemštva, ki so jih dvorljivo spremljali nemški oficirji. Golia pa je posedal sam. Zdel se nam je zamišljen v nekaj svojega, morda malce sovražen nemški objestnosti na teh sprehodih, hkrati pa tudi zatopljen v bogvedi kaj, naj bi to bila ali ljubezen ali verzi kake nastajajoče pesmi. Bili smo prepričani, da je za dekleta ali gospodične s svojo uniformo in z vso svojo odlično zunanostjo zelo zanimiv in privlačen.⁴⁸

Najstarejši informatorji so omenjali še dve izredno opaženi osebi – Jožeta Plečnika in Riharda Jakopiča. Spominjajo se, da sta se velikokrat sprehajala sama po promenadi, Jakopiča pa se velika večina seveda spominja v zvezi z njegovim paviljonom v Tivoliju. »Spominjam se ga iz davnih let pred prvo svetovno vojno, ko sem ga kot gimnazijec velikokrat srečeval na svojih pohodih v Tivoli. Najbolj živo pa ga vidim pred sabo v spominu na tisti dan, ko je po otvoritvi razstave, posvečene spominu Ivana Groharja 1911, zamišljen, eleganten, črno oblečen, s širokokrajnim umetniškim klobukom na glavi, ki jo je krasila še kratka, črna brada, s plaščem samo ogrnjen, odhajal proti domu v krogu nekaterih prijateljev ali tovarišev ali znancev«⁴⁹, piše Vidmar.

Najbolj opazna in prepoznana skupina ljudi so bili slovenske igralka in igralci ter pevke in pevci iz ljubljanske opere. Zanje je veljalo, da so bili, kljub skromnim dohodkom, vedno najbolj elegantno urejeni. Zlasti je to veljalo za ženske, ki so veljale za znanilke mode in zgled za posnemanje. Pri tem je izstopala predvsem Sava Sever, saj je bila njena sestra lastnica prestižnega salona v Ljubljani. Opazne so bile tudi Avgusta Danilova, Marica Nachtigallova, Zofija Borštnikova, kasneje tudi zelo poznana Ančka Levarjeva, ter operne pevke Zlata Gjungenac in Valerija Heybalova.

Med moškimi, za katere pripovedovalci trdijo, da so bili bolj opazni, so bili Milan Skrbinšek, Niko Štritof, Josip Gostič, Stane Sever, Ladko Korošec, Rudolf Francelj, Jože Tiran, ki se je po pripo-

vedovanju celo na promenadi učil tekste. Najbolj pa se je družabnega življenja udeleževal Anton Cerar, bolj poznan kot papači Danilo. V svojih spominih omenja tudi promenado predvsem z vidika oboževalcev, ki jih je rad opazil in z njimi tudi spregovoril. Pri tem zapiše tudi anekdoto: »Obrijem si brke na dan predstave in ko stopim od brivca na promenado, se pojavijo pred mano tri neznane frajle in vzkliknejo: 'Wo haben Sie den schönen Schnurrbart?'⁵⁰ Brž poprimem iz navade pod nos, toda zastonj, brk ni bilo več. Al' mi je postalo žal zanje.«⁵¹

Vrednost Danilovih spominov je tudi v tem, da nam opisuje promenado, ko je potekala še po parku Zvezda, torej v času pred prvo svetovno vojno. »V Zvezdi, kjer je bila vsako nedeljo promenada ob vojaški muziki, sem vedno motril dekleta in fante ter presojal, v koliko bi bil ta ali oni zmožen, da bi nastopal na naših predstavah. Pa sem imel srečo; z ulice so prišli na naš oder: gospod in gospa Gutnik, gdč. Klečova, gdč. Ogrinčeva, gg. Petrič, oba komika Rudolf in Pajsar, Vekoslav Ravnika ter še mnogi drugi. Ti vsi so postali močna opora slovenskega gledališkega ansambla.«⁵² Promenada je bila torej za igralce in režiserje tudi prostor za novačenje igralcev.

Vedenje na promenadi

Promenada je bila »priložnost za srečevanje ljudi«, bila je »del mesta, ki se je odvijala v zadovoljstvo vseh«, »bila je ljubko spogledovanje«⁵³, kjer so veljala določena pravila vedenja. Splošno je bilo v navadi, da so se ljudje pri gibanju na cesti držali desne strani, tako ni prihajalo do ne ljubih srečevanj.

Olika in omika meščana je posegala tudi na področje gibanja. »Ženska je v spremstvu moškega hodila po pravici dvorljivosti vedno na desni strani, ki je bila tudi sicer vedno rezervirana za imenitnejše ljudi, ki so družno hodili skupaj v vrsti.«⁵⁴ Jožef Valenčič v priročniku *Vzgoja in omika ali izviri sreče* iz leta 1899 svetuje, naj se »po sprehajališču ali po prihišnem tlaku (pločniku) hodi počasi in mirno,«⁵⁵ naj se sprehajalec

⁴⁸ Prav tam, str. 246.

⁴⁹ Prav tam, str. 186.

⁵⁰ Kje pa imate vaše lepe brke?

⁵¹ Danilo, Spomini, Ljubljana 1930, str. 49.

⁵² Prav tam, str. 49.

⁵³ Navedla sem odgovore informatorjev na zastavljeno vprašanje o tem, kaj jim je pomenila promenada.

⁵⁴ Diplomatska naloga z Oddelka za zgodovino: Natalija Arlič, Olika in omika slovenskih meščanov v 19. stoletju, Ljubljana 1996, str. 26.

⁵⁵ Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izviri sreče, Ljubljana 1899, str. 235.

kolikor mogoče malo ozira, vendar naj vsak prijazno pogleda mimoidočega, nikakor pa naj vanj ne opirajo dolgo svojega pogleda. Glede prehitevanja pešcev priporoča, naj hodijo tako, »da vas vsaj tri korake za seboj lahko slišijo«. ⁵⁶ »Ako ste pri vsi pazljivosti zadeli ob koga, recite precej: 'Prosim odpustite!' ali pa 'Pardon!'« ⁵⁷, svetuje Valenčič, ki dodaja, da naj si sprehajalec, če je že utrujen, poišče prosto klopco ter sede, in sicer z obličjem in ne s hrbtom proti mimoidočim.

Bonton je prepovedoval tudi žvižganje, petje, »na ulici se ni spodobilo jesti; gospod, ki na cesti obdeluje jabolko ali hruško, nudi smešno sliko. Ne spodobi se pljuvati na trotoar. Moški, ki s tobakom in slino preplavljajo trotoar in tla v vozovih, ne spadajo med olikance«. ⁵⁸ Valenčič svetuje, da se je potrebno sproti v pljuvalnik izpljuvati, če pa tega ni, v nosni robec in pri tem paziti, da nas ne opazi veliko ljudi in da si usta dobro zavarujemo z robcem.

Plesni učitelj Edvin Rozman pa v bontonu *O dostojnosti* tudi priporoča, da »s sprehajalno palico ali pa z dežnikom mahati krog sebe, je grda, nedopustna navada; ravno tako nedopustno je ta dva predmeta nositi pod pazduho«. ⁵⁹

Pozdravljanje

Ena izmed vljudnosti, ki je bila in je še vedno osnovna, je pozdravljanje. Danes se običajno pozdravljamo s stiskom rok in z besednim pozdravom, za čas pred drugo svetovno vojno pa je bil pozdrav bolj izpopolnjen. Edvin Rozman tozadevno primerno vedenje opiše takole: »Če srečamo osebo svojega stanu, obrnemo se s prijaznim pogledom proti nji, snamemo klobuk ali pa samo poprimemo za klobuk, ali pa ji podamo roko v znak zaupljivega prijateljstva in rečemo pri tem običajen pozdrav.« ⁶⁰ To ni bilo le pravilo, zapisano v bontonu, temveč vsesplošna navada moških, saj so pri pozdravu vedno privzdignili klobuk, ki je bil obvezna sestavina oblačilnega videza. Starejši bonton Jožefa Valenčiča je pri predstavitvi pozdravljanja še natančnejši in zapiše: »Kdor hoče pozdraviti človeka na mestu, naj se postavi tri korake predenj, gleda naj mu v oči, stoji ravno, drži pete skupaj, palca nog

naj sta za lastno stopinjo narazen in roki naj visita naravno ob životu. Moški prime svoj klobuk za okrajec spredaj, s palcem od zdolaj, druge štiri, skupaj stisnjene prste položi na krajec počrez, vzdigne klobuk 10 cm od glave kvišku, da je prvi in zadnji konec krajev enako visok, potegne klobuk tako naprej, da pride zadnji konec krajev vodopadno 10 cm nad čelo, drži klobuk tako dolgo, da pravilno našteje 1, 2, 3, potem ga postavi zopet na glavo. Mehki klobuk pa prime s prvimi tremi prsti za oglavje spredaj na vrhu, vzdigne klobuk z jako iztegnjeno roko od glave kvišku in naprej – ako mogoče tako, kakor je omenjeno za trdi klobuk. Pred jako imenitnejšo osebo naj pozdravljalec prime klobuk ravno tako, se odkrije in ga s stegnjeno roko drži pri desnem kolenu na strani, dokler govori.« ⁶¹ Kako pomemben je bil včasih pozdrav s privzdigovanjem klobuka, nam pove podatek, da je v vsakem bontonu kar precej vrstic namenjenih opisu te navade.

Taisti avtor tudi uči, da na sprehajališču in drugih zabaviščih, kjer se ljudje večkrat srečajo, ni potrebno vsakič znova pozdraviti, temveč le ob prihodu in nato pri odhodu. Rozman pa priporoča, da se na takih obljudenih mestih pozdravlja le znane ljudi, sicer bi bilo prekomerno pozdravljanje neprijetno in naporno opravilo.

Srečevanje

V praksi so zgoraj navedena, z matematično natančnostjo opisana pravila, dobila bolj sponatane oblike. Po pripovedovanju sprehajalcev je na promenadi veljala visoka raven dostojnosti. Ljudje so se večinoma gibali po desni, vendar kot je razvidno iz fotografij, za začetni del promenade (za predel nasproti pošte) to ni bila obveza. Pomembno je bilo le, da pri hoji niso ovirali drugih, pa naj so hodili po pločnikih ali pa po cestišču, ki takrat še ni bilo polno avtomobilov. Na promenadi je veljalo tudi pravilo, da se po sprehajališču ni smelo voziti ali jahati. Nekateri iz bolj oddaljenih delov mesta so na promenado sicer prišli s kolesom, vendar so ga pustili pri znancih ali pa so ga po promenadi vodili ob sebi, ali kot so takrat rekli: »peljali so ga za ušesa«.

Sprehajalci so z izjemo redkih posameznikov, ki so hodili na promenado sami, hodili na promenado v paru, še bolj pogoste pa so bile manjše skupinice, v katere so se družili predvsem di-

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ *Diplomska naloga z Oddelka za zgodovino: Irena Čufar, Opis meščanstva v slovenski literaturi ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, Mojstrana 1995, str. 47.*

⁵⁹ *Edvin Rozman, O dostojnosti, Ljubljana 1909, str. 9.*

⁶⁰ Prav tam, str. 6.

⁶¹ *Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana 1899, str. 158.*

jaki in študentje. Skupinice so navadno sestavljali prijatelji ali sorodniki. Nekateri informatorji so pripomnili, da so bile skupine večkrat sestavljene samo iz deklet ali samo iz fantov, vendar so se nato, ko so se spoznali, med seboj pomešali.

Kot sem že poudarila, je bila promenada tudi mesto srečevanja. Torej je povsem razumljivo, da so se velikokrat na sprehajališču skupinice ustavljale in tudi klepetale, čeprav takega zapiranja poti bonton ni odobral. ⁶² Po zagotovitvi pripovedovalcev se ostali sprehajalci nad tem niso nikoli jezili, temveč so skupinico preprosto obšli.

Promenado so ljudje razumeli kot pot po Aleksandrovi cesti do prehoda v Tivoli. Tu je potekala železniška proga, ki je bila zavarovana z dviznimi zapornicami. Sprehajalce je na prihajajoči vlak opozoril zvočni signal v obliki zvonjenja in zaposleni v železniški čuvajnici je spustil zapornice. V leta 1924 izdanem *Vodiču po Ljubljani* je priložen tudi vozni red vlakov, iz katerega lahko razberemo, da je bilo v času promenade, t.j. popoldne od 16. do 19. ure, na urniku označen odhod treh vlakov v smeri proti Primorski in prav toliko jih je v Ljubljano tudi pripeljalo. V nedeljo dopoldne je promenado prav tako zmotilo šest vlakov. Celotno dogajanje je za nekaj minut onemogočilo prehod v Tivoli, vendar pa to sprehajalcev ni motilo in se nad tem niso pritoževali. Povedali so mi, da so pač samo preprosto počakali, saj se jim ni nikamor mudilo.

Na promenadi je bilo več točk, kjer so se skupinice ob določenem času dobivale. Najbolj znane in uporabljene točke so bile na vogalu pred kavarno Emona, pri kavarni in slaščičarni Petriček, pred Daj-damom, pri delikatesi Janež (Janež) ⁶³ ali pa pred Opero. Suchy poroča še o dveh zbirališčih, in sicer pred Magdičem, ki naj bi bil »itak patentiran za zvezdoglede«, in pred pošto, ki ga imenuje »postajališče ljubljanskih dandyjev« ⁶⁴ in globetrotterjev ⁶⁵ obojega spola. ⁶⁶

»Pravijo, da promenade in plesi niso nič drugega, kakor sejmišče, kjer se razpostavljajo dekleta, da ulove ženina, mlade gospe pa da ulove čestilce. Kako neslan je pač tak pesimizem. Kakor bi ljudje ne imeli želje veseliti se življenja in kakor bi ne bilo mogoče, veseliti se življenja, ne da bi pri tem imel človek takoj postranske nameene. To je pač naravno, da se sklepajo znanja tam, kjer je za to največ prilike in naravno je, da ima na promenadi ali na plesu sklenjeno znanje večkrat žalosten konec – pred altarjem. Ali je pa z znanjem, sklenjenimi v cerkvi, na žegnanjih in na božjih potih kaj drugače?« ⁶⁷

Pogovori

Ena izmed informatork je povedala, da so potekali pogovori v lahno koketnem stilu. Šlo je za zapeljevanje, predvsem pa za previdno preizkušanje, katera od deklet ali kateri od fantov še ni oddan, torej še nima partnerja.

Slovenski narod pa je zapisal: »Ko bi zabeležil vse rezultate svojih včerajšnjih opazovanj, bi povzročil velikansko razburjenje, kajti videl sem marsikaj zanimivega in popisal bi lahko marsikako pikantno epizodico. A čemu naj ljudem grenim veselje in jim kvarim nedolžno zabavo? Čemu naj si nakopljem sovraštvo nočnokavarniškega trubadurja, ki je po drevoredu rezoniral, 'ali so premožne punce samo za zadolžene oficirje in uradnike brez prihodnosti – ali bi se ne bilo bolj, če bi se zanimale za nas viteze sv. Duha'? Čemu naj se zamerim Togenburgu iz Abrahamovega semena, ki že dve leti ponižno vzdihuje okrog lepega dekleta, a ni nikdar deležen niti enega prijaznega pogleda? Čemu naj se izpostavim neprijetni eventualnosti, da me obiščeta »zwei Unangenehme« ⁶⁸ in me vprašata, kaj me pravzaprav briga, da je njih prijatelj najprej kakor jastreb nad piščanci krožil okrog gruč deklet in gospa, se potem družbi vsilil in se končno strahovito jezil, da deklet, katero je celo uro spremljal, nima nič denarja. Ne – takim neprijetnostim se ne izpostavim že zaradi tega ne, ker bo v nedeljo zopet lep in topel dan in zopet veselo življenje na promenadi.« ⁶⁹

Lahkotnemu vzdušju na promenadi so ustrezali tudi tovrstni pogovori. *Ponedeljsko jutro* iz

⁶² »Več oseb naj hodi vstric le tam, kjer ne zapirajo s tem drugim ljudem pot.« (Prav tam, str. 237.)

⁶³ Delikatesne trgovine so imele včasih v svojem prostoru tudi zajtrkovalnice, kjer se je lahko kaj na hitro pojedlo.

⁶⁴ Dandy: v oblačenju in vedenju pretrano eleganten moški. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 114.)

⁶⁵ Globetrotter: kdor potuje po svetu, navadno brez določene naloge. (Prav tam, str. 240.)

⁶⁶ Josip Suchy, *Ljubljanski tipi, Satiričnopstihološki obrat*, Ljubljana 1924, str. 86.

⁶⁷ Listek, *Na promenadi*, Slovenski narod, leto 39., št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁶⁸ Dva neprijazneža.

⁶⁹ Listek, *Na promenadi*, Slovenski narod, letnik 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

leta 1929 vsebino pogovorov tudi zapiše: »Na solčnih ulicah so promenirali ljudje križem-kražem ves ljubi dan, ogledovali drug drugega in se menili o novicah, javnih in intimnih, ki ne prodro v vse družbe, se pomenkovali o pomladanski modi ter o skrbah, ki jih nosi ta s seboj. Splošno pozornost mestnih šetalcev vzbujajo spet lepo aranžirane izložbe ljubljanskih modnih trgovcev, ki letos spretno družijo pomladansko modo z velikonočnimi emblemi.«⁷⁰

Pogovori na promenadi so bolj temeljili na opazovanju drugih ljudi, čeprav sem že pri poglavju o opaznejših osebah na promenadi zapisala pogovore in situacije, o katerih so se pogovarjali literati. Šlo je tudi za politična razpravljanja, vendar ne v smislu množičnega vplivanja na ljudi, temveč zgolj za debate. Ena izmed informatork mi je povedala, da so se na promenadi večkrat pri debatah kar iskre kresale od tolikšnega nasprotovanja, vendar nikoli ni prišlo do česa več kot le besednega dvoboja. Vse politične spremembe so bile prav tako del pogovorov. Ko je npr. leta 1929⁷¹ prišlo v Beogradu do sestave nove vlade, se je o tem toliko govorilo, da je tudi *Ponedeljsko jutro* zapisalo: »Tekom dopoldneva se je po kavarnah in na ulicah debatiralo križem-kražem, ne preveč vidno, a vendar z nekako čudnimi občutki presenečenja in negotovosti. Ulice se niso izpraznile tudi ne med opoldanskim odmorom in so bile zopet živahne tekom vsega popoldneva in še pozno v noč. Ljudje so se zbirali v gruclah in čakali vedno novih tiskanih vesti, ki jih je *Jutro* sproti afiširalo⁷² na svojih deskah.«⁷³

Druga pomembna in vedno aktualna tema je bil šport. Informatorka se spominja, da so o športu prav tako veliko govorili, o posameznih tekmah in vseh velikih dosežkih.

⁷⁰ *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, leto 3, št. 11, 18. 3. 1929, str. 3.

⁷¹ 6. januarja 1929 je kralj Aleksander I. osebno prevzel oblast s cinično pripombo: »Prišel je čas, ko med narodom in kraljem ne more in ne sme biti več posredovalca«. Kralj je zato razpustil skupščino, izšel je zakon o prepovedovanju delovanja vseh »verskih ali plemenskih« strank, razveljavil je ustavo; kralj je postal nosilec vse državne oblasti. Država se je preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, njeni deli pa v banovine, ki so z izjemo Primorske v Dalmaciji, dobile imena po rekah. Področje Slovenije je v grobem pokrivala Dravska banovina, ki pa poleg Vardarske, ni imela nobene avtonomije.

⁷² Afiširati: pritrditi, izobestiti lepak. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 4.)

⁷³ *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, leto 3, št. 1, 27. 1. 1929, str. 3.

Pogovori na Aleksandrovi cesti.
(vir: fototeka ZAL; enota Ljubljana)

Slovenski narod je zapisal še en pogovor, in sicer pogovor mladih, ponosnih inteligentov, ki so malomarno pozdravljali dame »in globokomiselnostno modrovali, da v igri ljubezni vedno dobi tisti, ki igro izgubi; da je ženske solze veliko lažje otrpeti z bankovci kakor z robci in da moški, ki se oženi, je podoben človeku, ki se iz strahu pred smrtjo ustrelji.«⁷⁴ Ironični pisec podlistka nato pikro pripomni, da se je vse to dogajalo, ko se je smejalo zlato sonce in da se je sto in sto ljudi veselilo, da so živi. Nato nadaljuje s še enim opažanjem: »Tem pozerjem je bila malone podobna družbica gospodičen, ki se nahajajo v prvem stadiju emancipacije, ki na sprehajališču prereštevajo žensko vprašanje, kritikujejo Ellen Key⁷⁵ in se vedejo kar mogoče samozavestno in polmoško. Oj, ko bi vedele, da se iz njih

⁷⁴ *Listek, Na promenadi, Slovenski narod*, leto 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁷⁵ Ellen Key (1849-1919): švedska pisateljica, najbolj znana pa boju za enakopravnost žensk.

norčuje celo krojaški pomočnik, ki pred metlo svoje žene beži pod posteljo.«⁷⁶

Bonton pa priporoča: »Ljudje naj se pogovarjajo o svojem poklicu in o stvareh, s katerimi se peča, katere so mu dobro znane in dopadljive. Snov, ki je nedopadljiva in škodljiva je pravemu namenu družabnega pogovarjanja protivna in nespodobna, t.j. obrekovanje in hudobno opravljanje, škodoželjno grajanje, zlobno zasmehevanje, govor o mrzkih ranah, o mrtvih ali strtih živalih in gnusnih predmetih sploh.«⁷⁷

Ovadbe na promenadi

Promenada je služila uglajenemu preživljanju prostega časa, kot so poudarjali pripovedovalci, zato je bilo tudi težje dobiti informacije, če je na promenadi kdaj prišlo do kakršnihkoli izgrediv. V spominu ljudi so ostajali le prijetni dogodki. Pa vendar mi je eden izmed starejših informatorjev povedal, da se spominja, da je prišlo do nekega incidenta, vendar se podrobnosti ni mogel spomniti. Tudi ob pregledovanju časopisnih kronik sem naletela le na eno tovrstno poročilo: »Zvečer okoli sedme ure se je odigral na Aleksandrovi cesti razburljiv prizor. Na promenadi se je na lepem pojavil neki bosanski delavec. Bil je pijan in si je v takem stanju dovoljeval razne neokusnosti. Slednjič je privlekel na dan nekaj črne barve in začel mazati sprehajalce ž njo po obrazu. Na ulici je nastal zaradi njegovega početka krik in vik. Naposled so neke dame poklicale stražnika, ki je pijanca pograbil za vrat in ga odvedel s seboj.«⁷⁸

Drugo, starejše poročilo navaja Andrej Studen v knjigi *Živeti v Ljubljani*, kjer zapiše, da sta si nenavaden način osvajanja fantov omislili neka sobarica in kuharica, saj sta »metale skozi okno družiga nadstropja iz Lukanovega stanovanja kosce sladkorja na memo idoče vojake. Pri tem je padel en košček sladkorja na klobuk Dr. Pegemu, odvetniku na Dunajski cesti št. 32, kateri je to podpisnemu ovadil«⁷⁹, zaradi česar sta bili strogo posvarjeni.

Pri pregledovanju arhivskega gradiva III. državne gimnazije v Ljubljani (današnja Gimnazija Bežigrad) in Zasebne uršulinske realne gimnazije v Ljubljani (danes ima prostore tam Gimnazija Jožeta Plečnika) sem skušala ugotoviti, ali so se kateri izmed disciplinskih postopkov nanašali tudi na obiskovanje promenade.⁸⁰ Na Zasebni uršulinski realni gimnaziji so kot prestopke obravnavali le »tatvine, laži, surove besede, pisanje in posedovanje ljubavnih pisem ter nedostojno vedenje,«⁸¹ nikoli pa obiskovanja promenade uradno niso prepovedovali.

Enako je bilo tudi na III. državni gimnaziji. Edini primer, ko se zgolj omenja promenada kot mesto srečanja, je v disciplinskem postopku proti dvema dijakoma, ki naj bi se 23. 9. 1938 udeležila demonstracij v podporo Češkoslovaški in s tem prekršila horo legalis.

Oblačilni videz

Področje oblačilne kulture je izredno široko polje preučevanja, ki zajema poleg raziskav oblačil tudi raziskave oblačilnih dodatkov, pokrival, čevljev, pričesk in telesne nege. Pri tem se nisem lotevala podrobnejše analize vsakega izmed teh vprašanj, saj bi to zahtevalo samostojno raziskavo. Skušala sem le podati skupne značilnosti oblačilne kulture obravnavanega časa in pri tem nisem upoštevala naglih modnih sprememb, saj so bile te izredno menjajoče, predvsem pri ženskih oblačilih pa tudi najbolj izrazite.

Ko obravnavamo način oblačenja na promenadi, moramo ponovno poseči po osnovni delitvi promenade na vsakodnevno popoldansko in dopoldansko nedeljsko. Vsakodnevna promenada, ki je bila skoraj izključno domena mlajših, je bila manj slovesna in temu so se prilagajale tudi obleke. Omenila sem že, da so na popoldansko promenado hodili dijaki in študenti po opravljenih šolskih obveznostih, torej so se po končanem pisanju domačih nalog in učenju oz. študiranju, ne da bi se preoblekli, odpravili na promenado. Nekateri študenti so bili zato bolj

⁷⁶ Listek, *Na promenadi*, *Slovenski narod*, leto 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁷⁷ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana 1899, str. 100.

⁷⁸ Ponedeljek, *Ponedeljsko jutro*, leto 3, št. 35, 2. 9. 1929, str. 3.

⁷⁹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995, str. 158-159.

⁸⁰ *Ti dve šoli sem izbrala iz dveh razlogov: prvi razlog je bil v tem, da je bila večina mojih informatorjev, ki so obiskovali gimnazije, iz ene od teh ustanov; drugi razlog pa je v tem, da je prva veljala za bolj liberalno, druga pa za bolj strogo.*

⁸¹ ZAL, *enota Ljubljana, a.e. Lju 195, t.e. 5* (Zapisniki učiteljskih konferenc 1934/35-1940/41), t.e. 33 (Poročila razrednikov o stanju razredov v prvem polletju za leta 1936/37, 1937/38, 1939/1940).

športno oblečeni in so nosili k hlačam samo srajce z odpetimi ovratniki, pa tudi klobuki niso bili obvezni. Popoldanska promenada ni zahtevala praznje noše. Pomembna sta bili osebna higiena in čista oblačila.

Popolno nasprotje pa predstavlja nedeljska promenada. Kot sem že omenila, je bila nedeljska promenada bolj razkazovalnega značaja, češar so se sprehajalci zavedali in za to tudi ustrezno poskrbeli. Po pripovedovanju sodeč, so vsi sprehajajoči za nedeljsko promenado oblekli svojo najboljšo obleko. V družinah je bila v času pred drugo svetovno vojno v navadi, da so člani družine dvakrat na leto dobili novo obleko ali pa vsaj del obleke. Tanja Tomažič v vodniku po razstavi *Ljubljana po predzadnji modi* ugotavlja, da se je krojaško leto prilagajalo običajskim in podnebnim razmeram. Zaradi tega je bilo krojaško leto pred drugo svetovno vojno razdeljeno takole: »V januarju, februarju in prvi polovici marca je bilo za krojače zelo malo dela, ki ga je lahko postoril sam mojster in morda še kakšen pomočnik. / .../ Naročila so se spet začela v drugi polovici marca in so naraščala v aprilu, predvsem pred Veliko nočjo, delo pa se je začelo redčiti in manjšati ob binkošti, nekako do srede maja.«⁸² Navada je bila, da so na cvetno nedeljo ljudje oblekli novo, pomladansko obleko. Že avgusta so krojači in šivilje sprejemali naročila za zimsko garderobo, ki so jo morali dokončati do praznika vseh svetih (1. novembra), ki je veljal za dan, ko je treba pokazati zimsko garderobo.

Pred drugo svetovno vojno je veliko ljudi dalo svoje obleke šivat. Obstajale so sicer trgovine, ki so ponujale konfekcijsko narejene obleke iz avstrijskih in čeških skladišč, vendar je še vedno prevladovalo mišljenje, da je konfekcijski izdelek slabši od salonskega. Trgovine, kot so bile Souvan, Urbanec, Mayer, Rojina, so ponujale narejene obleke, hkrati pa se je pri njih dalo dobiti ali pa naročiti najboljše blago iz tujine. Upokojeni krojaški vajenec se spominja, da so bili na Starem trgu in na današnji Čopovi sami najboljši »žnidarji« in da so imeli tam najboljši »loden« in vse vrste blaga.

Pred drugo svetovno vojno je bilo razširjeno tudi delo na domu, kar je pomenilo, da so krojači ali šivilje teden dni pred zelenim rokom za izdelavo obleke, prišli na dom in v enem tednu sešili obleke za vse družinske člane. To je bilo v

navadi tudi v Ljubljani, kjer so šivilje šivale od preprostih dnevnih oblek pa vse do svečanih večernih toalet. Ideje za modele predvsem ženskih oblek so dobivale z opazovanjem oblek drugih. To se je, kot že omenjeno, dogajalo tudi na promenadi, kjer so bile igralke in operne pevke s svojo elegantnostjo in modnimi novostmi vedno v središču pozornosti. Ena izmed informatork je povedala, da so šle včasih ženske v kavarno z namenom, da prelistajo časopise in velikokrat so si na skrivaj prerisale kakšen model ali pa so si ga poskušale čim bolj zapomniti, da so lahko potem domačim šiviljam razložile svoje želje. Pomemben vir modnih novosti so bili tudi modni časopisi in revije, ki so si jih lahko ogledali v kavarnah ali pa so jih imeli naročene, da so prihajali na dom. Šlo je predvsem za nemške (*Blatt der Hausfrau*), francoske ali pa avstrijske revije. Veliko Ljubljančanov pa se je ravnalo po nasvetih podlistka *Kraljestvo mode*, ki je izhajal v vsakem *Ponedeljskem Jutru*. Avtorica teh prispevkov je bila kasnejša pisateljica Mira Mihelič.⁸³

Glede na prispevke v časopisih in tudi s pozornim opazovanjem fotografij iz časa med obema vojnama lahko opazimo, da so se modne zapovedi vsako sezono menjale, vendar so se določeni deli oblačil vedno obdržali. Eden izmed takih je bil klobuk. »Pokrita glava v javnosti je bila pri obeh spolih skoraj pravilo v vsakem letnem času in znamenje družbenega položaja, pravega ali namišljenega.«⁸⁴ Poleti so prevladovali slamniki, čez leto pa klobučki različnih modelov. Klobučke so izdelovale modistke, včasih pa so kupili že narejene. Med najbolj priznanimi izdelovalci in prodajalci moških klobukov je bila trgovina Kette na Aleksandrovi cesti, kjer so klobuk, če je bilo potrebno, tudi popravili.

Drugi kos oblačila, ki je bil za ženske nepogrešljiv, so bile rokavice. Nosile so jih v vseh letnih časih, tudi poleti, ko je toplejše materiale zamenjal bolj zračen bombaž. Po zagotovilih pripovedovalk je za čas pred drugo svetovno vojno veljalo, da ženska ni bila popolno oblečena, če ni imela klobuka in rokavic. Le-teh navadno v

⁸² Tanja Tomažič, *Ljubljana po predzadnji modi*, vodnik po razstavi, Ljubljana 1983, str. 19.

⁸³ V avtobiografskem romanu *Ure mojih dni* zapiše: »Nekaj malega sem začela spet delati pri Jutru, urejati modni kotiček – kaj naj bi drugega znala razvajena, lepo oblečena mlada gospa? – in k svojim člankom tudi risati obleke po zadnji modi.« (Mira Mihelič, *Ure mojih dni*, Ljubljana 1985, str. 72.)

⁸⁴ Tanja Tomažič, *Ljubljana po predzadnji modi*, vodnik po razstavi, Ljubljana 1983, str. 22.

Ženska in moška praznja obleka na promenadi
(vir: fototeka Slovenskega etnografskega muzeja)

javnosti niso snemale, z izjemo kavarn, kjer so snele le rokavice, klobuček pa je še vedno ostal na glavi.

Moška praznja obleka ni bila popolna brez kravate. Le-te so kupovali v trgovinah z moško obleko, kjer so včasih kupovali tudi srajce, ali pa so jih dali narediti šiviljam, medtem ko so krojači šivali vse druge kose moških oblačil. Zanimiva pri tem je pripoved krojaškega vajenca, ki je bil v času pred drugo svetovno vojno na obvezni vajeniški dobi pri mojstru. Vajenec, ki je v prvem letu delal izključno pomožna dela, kot so pospravljanje delavnice in prinašanje naročenih oblek na dom, je hodil na promenado, kjer je srečeval tudi druge vajence. Med seboj so se dogovorili za razpoznavni znak, in sicer so imeli na rokavih suknjiča namesto običajnih treh gumbov štiri. »Tako smo že na daleč ločili, kdo je vajenec pri žnidarju!«, je povedal.

Že v razdelku o vedenju na promenadi sem poleg klobukov omenila še en element moškega oblačilnega videza, ki je bil skorajda obvezen

- sprehajalna palica. Gre za lahko palico iz lesa, ki je imela vrh navadno okrašen s srebrom in natančno izdelan. Nekako do tridesetih let 20. stoletja v časopisih še lahko opazimo reklame, kjer trgovci ponujajo sprehajalne palice ali »španzirštoke«, kot so jih navadno imenovali. Potem pa so počasi izginjali in v času pred drugo svetovno vojno je bila sprehajalna palica zelo redka. Nosili so jo starejši meščani ali pa kakšni mlajši »hohštaplerji«⁸⁵, na katere sprehajalci niso gledali s simpatijo. Zlasti dekleta so raje opazovala »promenadne« ali »salonske leve«, kot so imenovali posameznike, ki so bolj izstopali. Razlog za opaženost je bila po zagotovitvi pripovedovalk predvsem lepša obleka, galantnost in kavalirstvo. Po pripovedovanju naj bi bili tako imenovani predvsem tisti posamezniki, ki so bili bolj premožni in ki so si elegantne obleke in galantno vabljenje v kavarne lahko privoščili. Povedale so, da je šlo poleg sinov bogatih ljubljanskih trgovcev in obrtnikov, največkrat za študente iz drugih delov Kraljevine Jugoslavije, predvsem za bogate sinove lastnikov rudnikov, saj je Ljubljana takrat edina imela fakulteto za rudarstvo, kjer so lahko študirali.

Moda ni vplivala zgolj na oblačila, temveč tudi na oblikovanje pričesk. Ženske so svoje pričeske sčasoma različno oblikovale ne glede na dolge ali srednje dolge lase, nekatere izmed deklet pa so si dale lase trajno skodrati. Za to so morale več ur presedeti pri frizerju, ki jim je s segretim železnimi navijalkami in kleščami kodral lase. Naslednji dan so prišle nazaj in jih je še razčesal. Takšna pričeska je trajala do deset mesecev, ko so kodranje ponovile.

Pravo gonjo proti nemodernim moškim pričeskam pa je sprožil članek v *Ponedeljskem Jutru*. V njem avtorica članka kritizira posamezne tipe pričesk, za katere pravi, da bi jih »morali zabraniti in takorekoč s pendreki preganjati policija«⁸⁶ ter nato svetuje, naj moški prav tako skrbijo za to področje osebne higiene. Čez en teden pisateljica dobi ironičen odgovor, v katerem »Antifeminist«, kakor pisec članka sam sebe imenuje, pod drobnogled vzame žensko emancipacijo, na modne kritike pa sploh ne odgovarja.

⁸⁵ Hohštapler: domišljav človek, gizdalin. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 279.)

⁸⁶ Možje, pazite na frizuro!, *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, št. 38, 17. 9. 1928, str. 4.

Področje oblačilnega videza je bilo velikokrat orientirano bolj na ženske obleke in videz, Josip Suchy pa v *Ljubljanskih tipih* opazi oba predstavnika spolov. Pri moškem oblačilnem videzu opazi sicer najbolj klobuk, medtem ko so ženske deležne podrobnejšega opazovanja – označi jih tako: »Od nežne nogice pa do lepe glavice – pesnitev svoje vrste. Tu se razvija pravcati velesejem, v kolikor vidiš v gibajočih se postavah razloženo najrazličnejše blago z vseh delov sveta. Čevljički⁸⁷ v vseh barvah, počenshi pri pompejansko rdeči pa vse tja do peklenske črnine; nogavice v mesenobojni, beli, rumeni in bogve še kateri barvi; krila v vseh razboritih krojih, sedaj se tesno prilagodujočih telesu, sedaj širokih in ohlapnih, da nehote pomiluješ malo nožico, ki mora nositi tako breme; kostimi, ki so prilagojeni rasti in rasi; klobučki, kapice in slamniki z nakitom; trakovi, cvetkami in perjem krasijo in kronajo glavico z onim gladkim žametastim licem, tistim tajimstvenim žarom oči, ki je last naših žena, in z onimi vso potencirano naslado obetajočimi ustni. Vso to krasoto zreš, ne da bi moral plačati vstopnino. Srečen Ljubljčan in še srečnejši tujec, ki nisi registriran po vidu in v spominu, zakaj tebi so vse te zlahtne rožice naklonjene. Prej ujameš, ti tujec, pozdrav lepih oči, prej se tebi nasmehnijo ustni nego nam, ki smo vsakdanji. Pred teboj, o tujec, so odprti vsi registri lepote, da nemoteno uživaš harmonijo, ki jo nam včasih pokvarijo disakordi.«⁸⁸

Poklici na nedeljski promenadi

Nedelje so bile za večino zaposlenih ljudi dela prosti dnevi, vendar pa ne za vse. O ljudeh, ki so bili na zadnji dan v tednu zaposleni, sem že spregovorila, vendar v tem poglavju skušam poudariti tiste poklice, ki so bili na nedeljski promenadi vidnejši in so velik del svojega služka tudi pridobili na promenadi.

Večina informatorjev se spominja, da so nedeljsko promenado velikokrat sklenili v kateri izmed kavarn v Ljubljani. Navadno so po obhodu po promenadi zavili v kavarno Petriček, Emona ali pa v restavracijo Daj-dam. Tam so se

usedli, naročili kavo, se pogovorili, prebrali časopise.

Ljubljčan se z veliko nostalgijo spominjajo tort, ki so si jih lahko naročili v kavarni Petriček. Le-ta je namreč slovela po izvrstnih slaščicah in pecivu pa tudi po sendvičih, ki so jih imeli na vrtljivem avtomatu. Poleg teh spominov so tudi povedali, da študentje in dijaki k Petričku niso pogosto zahajali, saj za to niso imeli dovolj denarja. Dijakinje Zasebne uršulinske realne gimnazije so raje zahajale v slaščičarno Kastelic⁸⁹. Imel naj bi tržno izredno zanimivo taktiko: za svežo torto so morali odšteti dva dinarja, če pa je bila le-ta stara en dan, pa so za isto ceno dobili dve. To je vsekakor privabljalo dijakinje bližnje šole, pa tudi druge.

Poleg tort je bil pri Petričku priljubljen sladoled iz avtomata. Informatorji se spominjajo tudi sladoleda v kavarni Emona, v Daj-damu ter sladoledarja, ki se je s triciklom vozil po parku Zvezda in tam ponujal sladoled: čokoladnega, vanilijevega in jagodnega. Da bi se sladoledar vozil po promenadi, se ne spominjajo. Vendar pa sem v fototeki Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo naletela na fotografijo, ki je datirana v čas pred drugo svetovno vojno in na kateri lahko v ozadju vidimo sladoledarja.

Na ljubljanskih ulicah je bilo opaziti še en poklic, ki je utonil v pozabo. Nasproti Hauptmannove hiše pred Tromostovjem, torej na najbolj frekventnem delu promenade, je do leta 1931 imel svojo majhno stojnico izrezovalec silhuet, imenovanih tenje. O tem poklicu se je ohranilo zelo malo podatkov, zato sem se opirala predvsem na film Matjaža Klopčiča *Na sončni strani ceste*⁹⁰ iz leta 1959. V njem je prikazan delovni dan izrezovalca silhuet Hieronima Ilnickega s Trnovega. Za izrezovalce silhuet je bilo značilno, da so svojo »stojnico« prinesli s seboj. Sestavljena je bila iz tridelne plošče, ki jo je bilo moč raztegniti in postaviti na zložljive noge. Že izrezane silhuete, ki jih je nalepil na tridelno ploščo, so bile nekakšna reklama za mojstra, tako da so mimoidoči lahko ocenili njegovo delo. Poleg tridelne plošče je imel izrezovalec pri sebi vedno dovolj bele lepene

⁸⁷ Priznana trgovina Bata, ki je imela trgovino na Aleksandrovi cesti, je svoje izdelke vedno ponujala po ceni, ki je imela na koncu številko devet, kar naj bi privabljalo kupce. Za podobno potezo se je odločil tudi Peko, ki je prav tako imel v isti ulici svojo prodajalno in je svoje cene zaključeval s številko pet.

⁸⁸ Josip Suchy, *Ljubljanski tipi*, Satiričnopsihološki obrazi, Ljubljana 1924, str. 123-124.

⁸⁹ Splošni strokovni adresar velike Ljubljane iz leta 1928 navaja Alojzija Kastelica kot slaščičarskega vajenca, stanujočega na Starem trgu 21, medtem ko v deset let mlajšem Adresarju preberemo, da je taisti, tedaj že slaščičar, imel svojo slaščičarno na Gradišču 8, torej v neposredni bližini šole.

⁹⁰ Posnetek hranit Arhiv Slovenije.

Sladoledar na promenadi (vir: fototeka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo)

ke in črnega papirja ter primerne škarje. Njegovo mesto je označeval pisan dežnik, pod katerim je sedel in čakal na stranke. Bil je velika atrakcija predvsem za otroke, pa tudi za mlade, ki so rekli: »Poglej, tam pa nekdo slike reže!« Izrezovanje silhuet je bilo predhodnik fotografiranja, kar je v Klopčičevem filmu tudi dobro prikazano. Film je nastal v šestdesetih letih, ko promenade po Tromostovju ni bilo več, pa vendar je snemanje filma še vedno pritegnilo veliko ljudi. V filmu je prikazan celoten postopek izrezovanja, stik s stranko ter tudi struktura ljudi, ki se jim je zdelo to še zanimivo. V filmu je ponazorjeno, kako se starejša gospa odloči, da hoče imeti sliko izrezanega profila. Mojster jo je posedel na stol, gledal s strani in rezal njene najbolj značilne poteze obraza na črn prepognjen papir. Nato je papir zravnil in ga nalepil na bel kos lepenke. To je pritegnilo veliko pozornost predvsem otrok, ki so prav tako hoteli imeti svoj profil.

V filmu je odlično prikazan eden izmed dejavnikov, zakaj je ta poklic izumrl. Prostor poleg izrezovalca je zasedel fotograf, ki je fotografiral na željo ljudi. Predvsem mlajši so se raje odločali za spomin te vrste in za izrezovalca je počasi zmanjkalo zanimanja.

Leta 1826 je Niepece izdelal prvo sliko na kovinski plošči, čez trinajst let (1839) je Daguerre

ta postopek izpopolnil, leta 1848 je Puhar izdelal prvo sliko na stekleni plošči, 1871 je Maddex iznašel suho ploščo za izdelovanje fotografij in leta 1887 je Goodwin iznašel fotografski film. Ljubljana je fotografskim novostim sledila dokaj hitro. Mirko Kambič v prispevku v *Kroniki* zapiše, da so Ljubljančani lahko dela prvega dagerotipista, ki je prišel v Ljubljano, videli že 1842, torej samo tri leta po iznajdbi te tehnike. Začasni atelje si je Johann Bosch postavil na prostoru današnje Tomšičeve ulice in tam razkazoval posnetke arhitekture ter tudi portrete.

Kambič pravi, da je »Fotograf postal novi portretist meščanov in okoličanov. Bil je obenem reporter izrednih dogodkov in slavnosti, vnet, a še precej neroden s svojo kamero na stojalu, ki so ji rekli kar mašina.«⁹¹ Število fotografov je naraščalo, kar nam pove podatek, da je med leti 1838-1892 bilo v Ljubljani pomembnejših deset fotografov, medtem ko *Splošni adresar Ljubljane in okolice* iz leta 1931 samo na Aleksandrovi cesti zabeleži tri fotografe.

Naraščalo pa ni samo število fotografov, temveč tudi ljudi, ki so hoteli imeti svoje fotografi-

⁹¹ Mirko Kambič, *Prvi ljubljanski fotografi (1839-1870)*, *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1981, letnik 29, št. 2, str. 108.

je.⁹² Kambič zapiše, da je k temu pripomogla verjetno tudi cena, saj je bil »fotografski portret v primerjavi s slikanim zelo poceni; že leta 1866 je veljala portretna fotografija le toliko kot 2 kg prvovrstnega mesa«⁹³. Prvotno so se ljudje v mestih slikali v ateljejih, šele kasneje se je fotografiranje preneslo tudi na prosto. V navadi je bilo, da so se za fotografiranje lepše oblekli. Kot pa sem omenila že v poglavju o oblačilni kulturi, so bile nedeljske promenade priložnosti za razkazovanje novih oblek. Tako so fotografi, takoj ko je to tehnika dovoljevala, svoje kamere prenesli na prosto, na nedeljsko promenado.

Najstarejša promenadna fotografija⁹⁴ v pregledanih fototekah je na ogled v fototeki Slovenskega etnografskega muzeja in datira v leto 1928. Število promenadnih fotografij nato v tridesetih letih narašča in pred drugo svetovno vojno doseže maksimum, med drugo svetovno vojno in po njej pa število fotografij upada. Edi Šelhaus v že omenjenem dokumentarnem filmu Amirja Muratovića pove, da so fotografi na promeni v objektiv vedno lovili tržno zanimive osebe ali skupinice, torej so bolj slikali družine, ko so ob že omenjenih praznikih prišle pokazat novo garderobo, zaljubljene pare, skupinice prijateljev ali pa, kot je razvidno iz fotografij, mlade družine.

Promenadne fotografije lahko delimo na dva tipa, in sicer bi kot prvi tip lahko imenovala fotografije, na katerih so ljudje pozirali. Navadno so ljudje pristopili do fotografa, ga vprašali za ceno fotografije in nato izbrali primerno mesto za fotografiranje. Največkrat so tovrstne fotografije nastale pri znanih litoželeznih psih ob stopnišču v Pudturnsko graščino (grad Tivoli) ali pa - po pripovedovanju informatorjev - pri spomeniku Primoža Trubarja. Otroke so največkrat slikali

ob znanih koših za smeti v obliki žabice. Nekaj poziranih fotografij je bilo posnetih tudi v parku Tivoli.

Večina fotografij je nastala tako, da sprehajalci za to sploh niso vedeli, kar lahko sklepamo iz položaja rok in nog, ki nakazujejo hojo. Največkrat so sprehajalce fotografirali na prehodu iz Tivolija, tako da se v ozadju mnogih fotografij vidijo železniške zapornice, ali pa na prehodu v Tivoli, pogosto mesto fotografiranja je bilo tudi na Lattermannovem drevoredu, saj je v ozadju moč videti Plečnikove svetilke; fotografirali so tudi pred Opero ali pa pred stavbo Trboveljske premogokopne družbe, poleg Narodnega doma. Fotograf je izbrano osebo ali par slikal in nato pristopil z besedami: »Pravkar ste bili filmani. Slike pa dobite čez tri dni v trgovini na Aleksandrovi cesti.«⁹⁵ Pri tem jim je podal listek s svojim naslovom. Edi Šelhaus se je spominjal, da je od sto fotografij, ki jih je posnel na promeni, prodal gotovo šestdeset, sedemdeset, večina slik pa je bila tudi večkrat naročena, kar je razumljivo, saj je bilo na fotografiji navadno več oseb.

Ljudje so naročali fotografije z namenom, da bi ohranili spomin na določen čas in ljudi na njih, zato so promenadne fotografije tudi del družinskih albumov. Največkrat so na njih družinski člani ali pa prijatelji, ponekod pa cele družine ali pa odrasli otroci s svojimi starši.

Promenadna fotografija igralca Danila z dne 3. 7. 1930 je bila edini primer, ki sem ga odkrila v fototekah, in je služila tudi kot razglednica⁹⁶, ki jo je skupaj s svojimi prijatelji poslal Miri Wefaf Danilovi v Skopje, ko je tam gostovala. Kot del pisma je bila lahko priložena marsikatera fotografija, vendar je v fototeki Slovenskega etnografskega muzeja ohranjena le ena iz leta 1942, ki ima pripis, da je bila poslana očetu v koncentracijsko taborišče. Promenadna fotografija je torej imela namen ohranjati spomin in tako so jo tudi promenadniki sprejeli. Informatorji so mi povedali, da je bila cena fotografij sprejemljiva, vendar bi jo bili naročili tudi, če bi bila cena višja, saj so tako imeli vsaj kakšen spomin.

⁹² Cankar v črtici Grešnik Lenart piše o podeželskem fantu, ki pride študirat v Ljubljano v devedesetih letih 19. stoletja in se med drugim sreča tudi s fotografiranjem: »Nad odprtimi durmi je bilo napisano, da se da človek lahko slikati za trideset krajcarjev, da je slika napravljena v petih minutah ter da je verna kot ogledalo.« (Ivan Cankar, *Grešnik Lenart*, Ljubljana 1921, str. 86.)

⁹³ Mirko Kambič, *Prvi ljubljanski fotografi (1839-1870), Kronika, časopis za krajevno zgodovino XXIX*, Ljubljana 1981, v: Gorazd Makarovič, *Slovenci in čas*, Ljubljana 1995, str. 188.

⁹⁴ Pod besedno zvezo promenadna fotografija sem razumela tiste fotografije, ki so bile posnete na Aleksandrovi cesti ali v Tivoliju in so glede na oblačilni videz in na to, da so bili slikani sprehajajoč par, skupinice ali družine, potrjevale, da je šlo za promenado.

⁹⁵ Povzeto po dokumentarnem filmu *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj*, režiser in scenarist Amir Muratović, Ljubljana 1991.

⁹⁶ Splošna praksa je bila, da so imele fotografije na zadnji strani shemo razglednice. Vendar pa je število takih primerkov v fototekah manjše, ker je veliko gradiva s hrbtno stranjo nalepljeno na evidenčne kartone.

Posebni dogodki in prireditve na promenadi

V tem poglavju se ne bom lotevala vseh prireditev, ki so se dogajale na Aleksandrovi ulici, temveč samo tistih, ki so se dogajale v času, ko je promenada potekala.

Po pripovedovanju so različna športna društva, narodno obrambna društva in Rdeči križ prirejali svoje cvetlične dneve. Takrat so mlade gospe in dekleta po cestah prodajale cvetlice. Za podarjen prispevek so jim dekleta zataknille cvetlico v gumbnico. Na ta način so se zbirali denarni prispevki.

Različna društva so prirejala tudi promenadne koncerte. Le-ti so bili vsako nedeljo okoli enajste ure v parku Zvezda. Ko je promenada še potekala po Šelemburgovi cesti, so sprehajalci na svoji poti zavili tudi v Zvezdo. Tu je tudi potekala promenada, kot lahko vidimo zapisano v starejših virih, medtem ko so moji informatorji poudarjali, da je promenada potekala izključno po Aleksandrovi cesti in da v Zvezdo niso hodili na promenado, temveč samo na promenadne koncerte. V glasbenem paviljonu je vsako nedeljo od pomladi pa do pozne jeseni igrala različna godba. Ob izteku 19. stoletja je v časopisih največkrat omenjen Tamburaški klub Zvezda, ki je koncerte v mesecu oktobru prirejal kar v Narodnem domu. V bolj toplih mesecih so se preselili v park Zvezda, kjer je med drugimi igrala godba Cesarsko-kraljevega 27. pešpolka. »Ti koncerti so bili navadno pred spomenikom Radeckega sredi parka, kjer so se pod drevesi križale steze. Koncert se je začel s koračnico, sledile so opere in opere ali kake lažje skladbe, koncert pa so vedno zaključili s koračnico. Občinstva se je največkrat kar trlo. Tudi za poletje so bili napovedani koncerti, ki naj bi bili vsako nedeljo in vsak praznik na vrtu Narodnega doma, v slučaju slabega vremena pa v notranjih prostorih.«⁹⁷ Čeprav so bili koncerti pred Narodnim domom, je Zvezda še vedno slovela kot mesto promenadnih koncertov, kot so mi zatrdili informatorji.

V začetku 20. stoletja je Tamburaški klub na promenadnih koncertih zamenjalo več različnih godb. Časopisi, ki sicer niso posebej vabili

na promenadne koncerte, temveč so včasih o njih naslednji dan le poročali, omenjajo Ljudsko meščansko godbo, Društveno godbo, po letu 1929 pa tudi Godbo Dravske banovine. Le-te se informatorji tudi spominjajo in ena izmed pripovedovalk je te koncerte opredelila takole: »Tam je bila vojaška godba. Postavljene so bile klopce, ljudje pa so stali tudi po cesti in poslušali.« Igrali so popularne odlomke iz oper, dunajske valčke, predvsem Straussa in tudi venčke narodnih, tako da se *Slovenski narod* ni več pritoževal, da »kar se tiče programa, bi želeli, da se goji bolj slovenski repertoar«⁹⁸, kot je to veljalo še na začetku stoletja.

Ljudje so na te koncerte radi zahajali, nekatera dekleta tudi zato, ker so jim bili pri srcu prijazni kapelniki. Največkrat so omenjale kapelnika Železničarske godbe Svetila in polkovnika Čerila, ki je dirigiral Godbi Dravske banovine.

Novosti na promenadi

Promenada je bila, kot sem že omenila, prostor razkazovanja. V prvi vrsti je šlo za obleke in oblačilne dodatke, vendar pa se je želja po zbujanju pozornosti tudi drugih pridobitev lahko uresničila na promenadi.

Mirko Kambič v prispevku v *Kroniki* piše, da je že leta 1869, dve leti po svetovni razstavi v Parizu, v Ljubljano prišlo kolo (takrat imenovano velociped). »Časopis Triglav v številki dne 13. aprila 1869 poroča, da so se pojavili velocipedi tudi na promenadi ljubljanskega mesta.« Kambič ga opiše kot »sedež z dvema, eden za drugim tekočima kolesoma«, ki doseže hitrost okoli eno miljo (7,5 km). Takšno kolo da je bilo brez gum, imelo pa je pedale. Zaradi visoke cene da so si ga v začetku lahko privoščili le ljubljanski »imenitneži« in redki navdušenci.«⁹⁹ Ljubljančani so do nove iznajdbe gojili dvojna čustva. Po eni strani so se nad napredkom navduševali, po drugi pa so se že vrstile pritožbe, češ da velocipedisti ogrožajo njihovo varnost na cestah. Kambič tudi navaja poročilo prve kolesarske nesreče, ki se je zgodila na ljubljanskih ulicah. »Ob tem dogodku je časnik Triglav dramatično zapisal: 'Ali naj mar pride tako daleč, da ne bodo ljudje, ki se za gibanje poslužujejo le svojih nog,

⁹⁷ *Diplomska naloga z Oddelka za zgodovino, Polona Rus, Kulturna Ljubljana v letih 1898-1902, Raziskava na podlagi člankov v časniku Slovenski narod, Ljubljana 1996, str. 73.*

⁹⁸ *Slovenski narod, št. 80, 9. 4. 1901.*

⁹⁹ *Mirko Kambič, Kolesarski vozni red za mesto Ljubljano, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. 37/3, Ljubljana 1989, str. 218-225.*

na promenadah več varni življenja in da so celo kočije v nevarnosti, da se s svojo vsebino vred polomijo.«¹⁰⁰ Vrstile so se pritožbe in pikre pripombe na račun magistrata, češ da ne upošteva pešcev, ker da se pač večidel prav njegovi uslužbenci vozijo z velocipedi, in to »po najbolj obljubljenih ulicah in promenadah, brez ozira na noge nedolžnih sprehajalcev, ki se ne morejo dovolj hitro umakniti.«¹⁰¹ Mestni svet je nato problematiko obravnaval in »dne 24. aprila sprejel prepoved vožnje z velocipedi po cestah in ulicah mesta in predmestij, po vseh sprehajališčih znotraj mestnih linij, všteti Lattermannov drevored in park gradu Podturn.«¹⁰² Ta radikalen sklep so nato leta 1890 omilili in zagotovili, da kolesarji lahko vozijo po mestu z izjemo pločnikov, pešpoti, alej in Lattermannovega drevoreda ter parka pri gradu Podturn, kar se ohrani nato tudi v Osnutku kolesarskega voznega reda iz leta 1895 in je nato dokončno zapisano v Kolesarskem redu za Kranjsko, ki je začel veljati v maju 1897.

Kolesarske razprave so se ponovno razvnele, ko so ženske pokazale interes, da bi kolesarile. V to razpravo se vključi tudi Anton Aškerc, ki zapiše: »Ali se spominjate našega včerajšnjega pogovora tam gori pod košatim kostanjem v Tivoliju? Govorili smo o tem in onem, o politiki, o avstrijskem absolutizmu, literaturi, o špansko-ameriški vojni, o Zolaju in Dreifusu, o elektriki in o biciklih.«¹⁰³ Torej so o tej novosti razpravljali tudi na promenadi. Aškerc kritizira omenjeno odločitev žensk in trdi, da ženski že fizična konstitucija onemogoča kolesarjenje, prav tako da je sporen moralni vidik, sploh pa naj bi ženske s kolesarjenjem le »karikirale svoj spol«¹⁰⁴. Ob koncu zapiše: »Bodite uverjeni, da ste najlepše, kadar hodite peš, ko se neprisiljeno kaže Vaš klasično ustvarjen stas. Saj je ženska hoja tudi nekaj specifično ženskega in estetično ugodnega«¹⁰⁵, ter doda psevdonimni podpis Antikolesarjevič.

Prav z enakim začudenjem in negodovanjem pa so Ljubljančani sprejeli še en vidni element ženske emancipacije – hlače. Časopis *Slovenec* posveti temu pojavu članek *Prvi hlačarici v Ljubljani*, ki se začne takole: »Umevno, da se je te dni tudi v Ljubljani, zlasti v ženskih krogih go-

vorilo mnogo o novi ženski modi, o hlačnem krilu. Tvrdka O. Bernatovič je razstavila več takih hlačnih kril. To je bilo zanimanja in ugibanja, kedar bodo dame v hlačah nastopile tudi na ulici in ne samo doma. /.../ Tvrdka Bernatovič je dvoje hlačnih kril prodala te dni dvema nemškima igralkama in te dve dami sta se včeraj v ženskih hlačah pokazali na ljubljanskih promenadah. Razume se, da jima je takoj sledilo mnogo občinstva, ki je sicer napravljalo razne opazke, a se je sicer jako dostojno obnašalo. Množica, ki je sledila hlačaricama, je končno tako narastla, da sta se dami morali zateči v Union. Ko sta šli včeraj dami v hlačah po ljubljanskih ulicah, so gospodje sicer zatrjevali, da ni bilo opaziti kake neestetike, a v istem hipu so trdili, da pa nikakor ne gre, da bi dame hodile v londonskih hlačah; nekatere ženske so se s hlačami bolj tajno sprijaznile in celo kar naravnost izrazile, da bi bile hlače v vseh ozirih praktične.«¹⁰⁶ Javnost leta 1911 še ni bila pripravljena na ženske v hlačah. Podoben občutek pa se je obdržal tudi do druge svetovne vojne, saj so informatorkе zatrdile, da so zelo redko nosile hlače in še to samo za šport ali za na kolo, za na promenado pa jih niso nikoli oblekle, saj so te veljale za bolj športno oblačilo, ki na nedeljsko promenado ni sodilo.

Promenada med drugo svetovno vojno

Po napadu na Beograd v začetku aprila 1941 in po hitri kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije je bilo ozemlje Dravske banovine zasedeno in razdeljeno med tri okupatorje: nemškega, italijanskega in madžarskega. Prvo *Ponedeljsko jutro* po kapitulaciji kraljeve vojske z dne 21. 4. 1941 objavi članek o dogajanjih v Ljubljani *Ljubljana v novi dobi*. Pisec s simpatijo opazuje živahnost v mestu in zapiše: »Z uvedbo novega časa se Ljubljana prav zgodaj prebuja k vsakdanjemu življenju. /.../ Ljubljana je sedaj močno obljubljena in ulice nudijo marsikod pravcato velemestno sliko. Pestra raznolikost italijanskih in nemških vojaških uniform, najrazličnejši avtomobili, ki stoje pred posameznimi hoteli in sedeži oblastev, visoko natovorjeni vojaški kamioni, ki hite po ulicah, pa tudi vrvež prebivalstva, ki ima vsakovrstne opravke po uradih – tolikšen promet daje Ljubljani povsem novo lice.«¹⁰⁷ V članku je omenjeno tudi, da je večerna promenada zelo razgibana. Za nedeljsko promenado

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam.

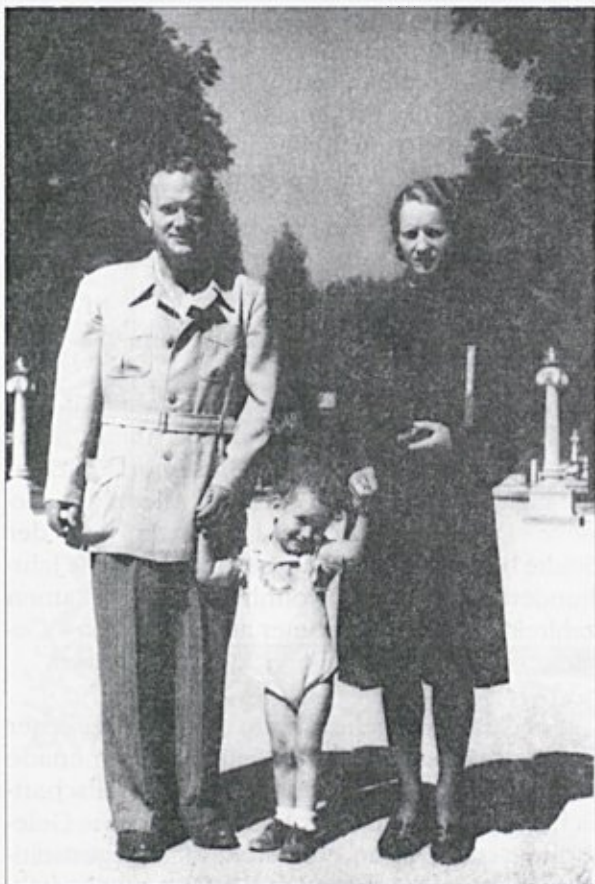
¹⁰³ Anton, Aškerc, *Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 56.*

¹⁰⁴ Prav tam, str. 58.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 60.

¹⁰⁶ *Slovenec*, 10. 3. 1911, letnik XXXIX, številka 57, str. 3 in 4.

¹⁰⁷ *Ponedeljek, Ponedeljsko jutro*, 21. 4. 1941, str. 3.

Fotografija, ki je bila julija 1943 poslana v koncentracijsko taborišče. (vir: fototeka Slovenskega etnografskega muzeja)

pa le zapiše, da je bila v znamenju praznovanja dvainpetdesetega rojstnega dneva Adolfa Hitlerja, vendar pa natančnejše slike ne podaja.

Od tega datuma dalje o družabnem življenju v Ljubljani ni več podatkov. Po pripovedovanju sodeč, so se ljudje raje zadrževali doma in so le še redko šli na promenado. Le-ta je bila po aneksiji Ljubljanskega področja¹⁰⁸ opazneje zasedena z italijanskimi vojaki. Lojze Kovačič se spominja, da so se na promenado navadili med vojno tudi italijanski koloneli in nemški oficirji, takoj po koncu vojne pa tudi partizani in ruski častniki. Mila Kačičeva pa dodaja, da so morali po cesti in tudi na promenadi pozdravljati po fašistično, z dvignjeno roko, v nasprotnem primeru so bili tepeni.

¹⁰⁸ »V nasprotju z mednarodnim vojnim pravom, ki ne dovoljuje aneksije v vojni zasedenega ozemlja pred podpisom mirovne pogodbe, je bilo že 3. maja 1941 celotno ozemlje t. i. Ljubljanske pokrajine formalnopravno priključeno h Kraljevini Italiji.« (Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997, str. 14.)

Ljudje se štiriletnega obdobja spominjajo bolj po tem, da so italijanske vojaške oblasti velikokrat izvajale hišne preiskave in aretacije.

Promenada med drugo svetovno vojno je po časi zamirala, kar nam pokaže tudi manjše število fotografij v fondih fototek. Prevladujejo namreč slike, na katerih so se ljudje namenoma postavljali pred fotoaparate. Tovrstne fotografije so, kot je napisano na eni izmed njih, bile poslane komu v spomin (že omenjeni primer, ko je bila fotografija poslana v koncentracijsko taborišče). Na fotografiji iz leta 1943, slab teden pred italijansko kapitulacijo¹⁰⁹, pa vidimo, da je bilo kljub vojnim razmeram sprehajališče v Tivoliju izredno polno. Po pripovedovanju naj bi pred Narodnim domom bili tudi koncerti italijanske godbe, vendar so jih večinoma bojkotirali.

Konec promenade

V maju 1945 je bila druga svetovna vojna končana. Ljudje so po prvotni evforiji in veselju, ki sta se manifestirala predvsem na ulicah med drugimi tudi na Aleksandrovi, morali slediti ukazom nove oblasti. Le-ta si je zadala za osnovni cilj čim hitrejšo obnovo domovine. Do konca leta 1945 so želeli obnoviti vse prevozne poti, nato pa naj bi se obnova širila na celotno gospodarstvo. Za to so potrebovali poceni delovno silo, ki so jo pridobili z različnimi propagandami, tako da so se odločali ljudje za prostovoljno delo, nekateri pa so bili v to prisiljeni. Običajni delovni teden je po vojni trajal od ponedeljka do sobote, v nedeljo pa so se morali zaposleni udeleževati udarniških akcij.

Mladi so bili povečini včlanjeni v mladinske organizacije, ki so si za cilj zastavljale različne delovne akcije, predvsem pa obnovo in gradnjo industrijskih, prometnih ter komunalnih objektov. »V tem obdobju je bil namen delovnih akcij na zvezni ravni tudi druženje med mladimi različnih narodnosti (razvijanje bratstva in enotnosti). Na splošno pa so imele akcije veliko izobraževalno, kulturno, športno in vzgojno funkcijo (poudarjanje tovarištva in solidarnosti, graditev

¹⁰⁹ 25. 7. 1943 je z državnim udarom ob podpori kralja Emanuela III. oblast v Italiji prevzel maršal Pietro Badoglio ter nato napovedal vojno Nemčiji. Italijanskega okupatorja je zamenjal nemški, ki je Ljubljansko pokrajino skupaj s pokrajinami Trst, Videm, Gorica, Istra, Reka združil v operacijsko cono Jadransko primorje s sedežem v Trstu. (Povzeto po Božu Repetu, Naša doba, Ljubljana 1995 in Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997.)

socializma).¹¹⁰ Slovenci so se udeleževali lokalnih udarniških akcij, mladinske delovne brigade pa so sodelovale tudi pri zveznih akcijah. Mladim je udeležba na mladinskih delovnih akcijah prinesla tudi »nekaj prednosti v vsakdanjem življenju: pri vpisu na študij, iskanju ležišča v študentskem domu, zaposlovanju.«¹¹¹

Udarniška dela so potekala tudi ob nedeljah, kar je onemogočilo obisk promenade. Informatorji so se spominjali, da so po vojni le redko šli na promenado. Eden izmed glavnih vzrokov, ki so jih navedli, je bil ta, da ni bilo več zaupanja med ljudmi. Ljudje so se raje zadrževali doma, pazili so, s kom so govorili in si niso upali več javno debatirati. Druga svetovna vojna je razdelila ljudi tudi glede na to, kateri strani so med vojno pripadali. Veliko je bilo pogrešanih, ubitih, izseljenih. Vsi ti elementi so vplivali na nezaupanje med ljudmi.

Po osvoboditvi so na promenado hodili le še redki, mladi so bili večinoma vsi na prostovoljnem ali prisilnem delu. Tedaj so starejši sprehajalci zasedli promenado, s seboj pa so vodili mlajše otroke.

Žarko Petan je v dokumentarni oddaji *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj* konec promenade opredelil takole: »Promenade je bilo konec sredi 50-ih let, ko so se vršile aretacije lasačev, ki so nosili kajzen frizure in ozke swing hlače. In seveda sproščenega govora, glasnega komentiranja ni bilo več. Delno pa zato, ker je promenadno ulico zasedel promet, avtomobili in vespe. Konkurenca med lambretami in vespami. Srečni lastnik je pripeljal na promenado motor, parkiral pri Petričku. Kmalu so se zbrali okoli njegaj občudovalci. Konec štiridesetih, petdesetih let je bilo sprehajanje po promenadi nekakšen protest, politični protest. Seveda takratni oblasti to sprehajanje ni bilo všeč, zato so velikokrat uprizarjali racije. Prišli so z avtomobili, pobirali promenadne leve in jih zaprli. In takrat so rekli, da so jih poslali na družbeno koristno delo.«

Pomembna prelomnica je bila tudi v letu 1962. Nov urbanistični načrt je predvideval širitev obvoznice okoli mestnega središča, pri čemer so po načrtih morali prestaviti železniško progo bolj v notranjost Tivolija. V ta namen so podrli priljubljeno zbirališče umetnikov Jakopičev paviljon. Cesto so razširili, promenado pa prelomili s stopnicami, ki so jim nekateri Ljubljanačani zaradi njihove strmine rekli kar prepad. Žarko Petan pri

tem duhovito ugotavlja: »Najbrž so bile stopnice tudi prehod v moderni čas, ki ni več potreboval promenade v starem smislu in stilu.«¹¹²

Vendar je bila promenada že pred tem zadnjim urbanističnim posegom mrtva, saj se je spremenil način življenja in promenada ni bila več tako pomembna.

Zusammenfassung

Die Promenade in Ljubljana

Das Promenieren war eine Gewohnheit, die nach der Französischen Revolution immer mehr aus den Privatgärten auf die Gassen und auch in die ersten öffentlichen Parks und Alleen übersiedelte. Die urbanistischen Umgestaltungen der Städte berücksichtigten insbesondere im 19. Jahrhundert auch diese Gewohnheit und so bekamen zahlreiche Städte – darunter auch Ljubljana – Gebiete, die dem Promenieren zugeordnet waren.

Das Spaziergehen hatte für die Besucher der sonntäglichen oder alltäglichen Promenade von Anfang an einen bedeutenden gesellschaftlichen Charakter. Die Promenade war eine Gelegenheit zum Kommunizieren, zum gegenseitigen Kennenlernen und Knüpfen von Kontakten, zum Austausch von Meinungen und Informationen, zum Zeigen modischer Bekleidungsneuheiten, ein Raum, um sich zu treffen – wobei alles im Rahmen der vorgeschriebenen Etikette und unter dem wachsamen Auge der Älteren ablaufen sollte. Für einige Berufe diente die Arbeit in der Zeit der Promenade bzw. auf der Promenade selbst dem Broterwerb.

Der Zweite Weltkrieg veränderte nicht nur die politischen Landkarten, sondern brachte auch gesellschaftliche Veränderungen mit sich und wirkte sich insbesondere auf das Verbringen der Sonntage aus. Die Aufbauaktionen verhinderten, daß die Jugend an der Promenade teilnehmen konnte, was aber nicht der einzige Grund war, daß dieser Brauch langsam in Vergessenheit geriet. Das Mißtrauen und die Vorsicht beim Kommunizieren führten dazu, daß die Menschen im Kreis der Familie und Freunde blieben und sich hierher auch alle Debatten verlagerten, die zuvor so lebhaft auf den Straßen geführt worden waren.

¹¹⁰ Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997, str. 153.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² Povzeto po dokumentarnem filmu *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj*, režiser in scenarist Amir Muratović, Ljubljana 1991.